

Bagijnestraat 1-3, Lindershof, gemeente Dordrecht

Een archeologische opgraving met
bewoningssporen uit de 15e-19e eeuw
waaronder de resten van de kapel van het
Cellezustersklooster

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 146

Bagijnestraat 1-3, Lindershof, gemeente Dordrecht

Een archeologische opgraving met bewoningssporen
uit de 15e-19e eeuw, waaronder de resten van de
kapel van het Cellezustersklooster

2022

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie

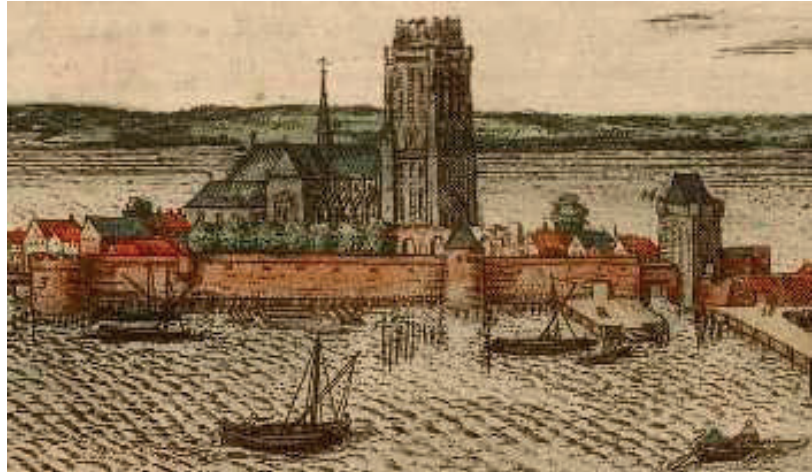
Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: J. Hoevenberg
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: n.v.t.
Uitgave: Gemeente Dordrecht, september 2022

Gemeente Dordrecht
Cluster Ruimtelijke Kwaliteit / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2022

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik	7
2.2 Uitgevoerde werkzaamheden	8
3. Samenvatting bureauonderzoek	11
3.1 Archeologische verwachting	11
4. Doel en vraagstellingen	13
5. Veldwerk	15
5.1 Methoden	15
5.2 Onderzoeksresultaten	15
5.2.1 Bodemopbouw	16
5.2.2 Archeologie	19
5.2.2.1 Sporen en vondsten (15e)/16e -19e eeuw	20
6. Samenvatting en conclusies	33
Bronnen	35
Begrippen en afkortingen	39
Bijlage 1: boorbeschrijvingen	41

Een tekening van de (oorspronkelijke) kapel van het Cellezustersklooster waarvan de achterzijde is opgegraven. De tekening dateert uit de periode 1866-1870 en is gezien vanaf de Lange Breestraat tegen de voorgevel en de westelijke zijgevel langs de steeg naar de binnengracht. In de beschrijving staat: De Kerk van 't Bethlehem Klooster in de Breedstraat te Dordt. Sedert 1628, Woning en Karremansstal. in 1874 afgebroken (RAD inventarisnr. 551_35777).

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

Tussen 7 en 14 februari 2022 is in het plangebied Bagijnestraat 1-3 Lindershof in de gemeente Dordrecht een archeologische opgraving, variant archeologische begeleiding uitgevoerd. Dit gebeurde in het kader van een (gedeeltelijk) sloop- en nieuwbouwplan.

Het plangebied is gelegen in de historische binnenstad van Dordrecht en aangezien de graafwerkzaamheden dieper reikten dan de vrijstellingsgrens van 0,4 m – mv was een archeologisch onderzoek verplicht. Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht geldt voor het gebied een zeer hoge verwachting op aanwezigheid van archeologische resten uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

In opdracht van BITB Projects uit Rotterdam is door het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd.¹ Voorafgaand aan het veldwerk is in 2020 al een bureauonderzoek uitgevoerd. Op basis van de resultaten hiervan is door bevoegd gezag een archeologische begeleiding verplicht gesteld.² Het doel van het veldwerk was het documenteren van de aanwezige archeologische resten die door de graafwerkzaamheden zouden worden verstoord. Dit document betreft de rapportage van de resultaten van het veldwerk. In 2020 is voor deze locatie een bureauonderzoek uitgevoerd op basis waarvan een archeologische verwachting is opgesteld. Deze resultaten hiervan zijn in deze rapportage samengevat weergegeven als inleidend archeologisch kader voor de resultaten.

1.2 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	Opgraving (variant archeologische begeleiding, protocol 4004, BRL 4000, v 4.1)
Projectcode:	DDT 2021-11
ARCHIS:	Onderzoeksmeldingsnummer 5121916100
Periode:	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd (15 ^e -19 ^e eeuw)
Datum onderzoek:	7-14 februari 2022
Gemeente/wijk:	Dordrecht/historische binnenstad
Straat:	Bagijnestraat 1-3 (en nieuw te ontwikkelen verlengde hiervan)
Provincie:	Zuid-Holland
Kaartblad:	44A
RD coördinaten:	centrum 105.289 / 425.171
Opdrachtgever:	BITB Projects / Kroonenberg groep Projectontwikkeling
Contactpersoon:	dhr. R. Bot / dhr. Q.D. Stok
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie
Medewerkers:	dhr. M.C. Dorst (senior KNA-archeoloog, actorregisternummer 44280884), dhr. J.A. Nipius (veldmedewerker en bouwhistoricus)
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. J. Booij (clustermanager)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior KNA-archeoloog)
Status rapport:	door bevoegd gezag goedgekeurde definitieve versie, d.d. 21 september 2022
	Archivering: Digitaal: Archief Vakteam Erfgoed/archeologie
	E-depot Nederlandse Archeologie http://www.dans.knaw.nl)
	Analoog: Archief Dordrechts Museum/Stadsdepot gemeente Dordrecht

1 Het onderzoek vindt plaats conform de eisen in het bestemmingsplan Historische Binnenstad; dubbelbestemming Waarde Archeologie.

2 Bureauonderzoek: Dorst 2020. Besluit begeleiding/toetsing PvE: archeologisch advies 21A176, J. Hoevenberg, d.d. 6-10-2021.

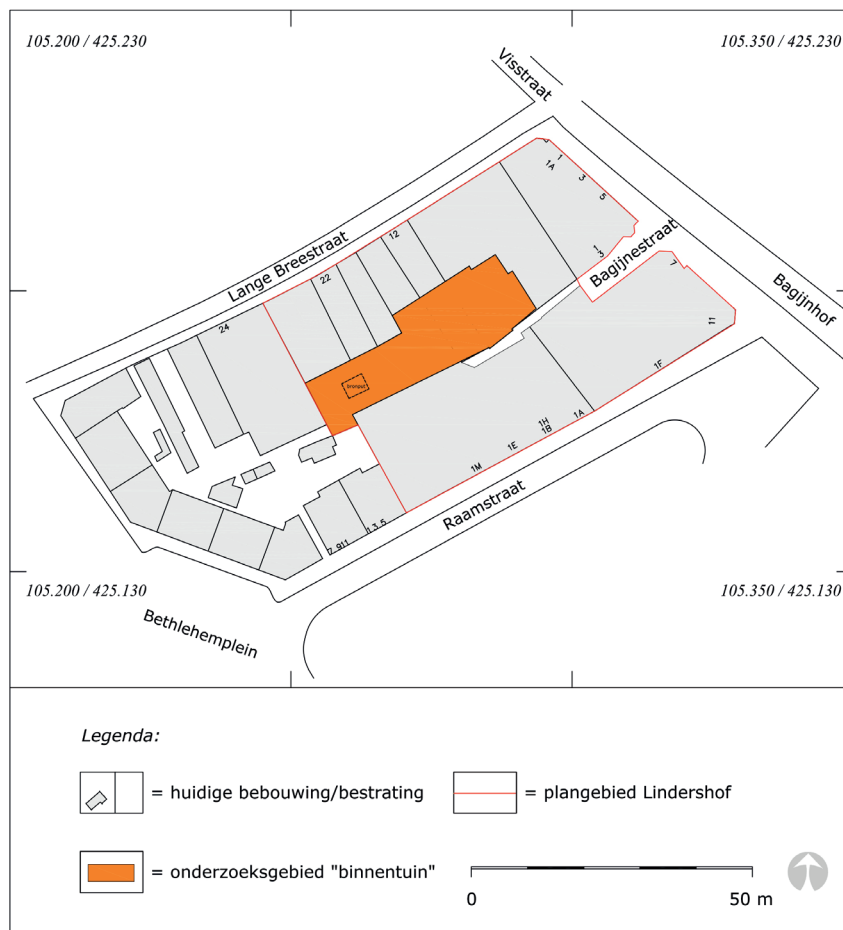
2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plangebied Lindershof betreft een bouwblok in de Dordtse binnenstad. Het is aan de noordzijde begrensd door de achtergevels van de bebouwing aan de Lange Breestraat, aan de oostzijde door de Bagijnhof 1-5 en 7-11 en aan de zuidzijde door de Raamstraat. Tussen de bebouwing aan de Lange Breestraat en de Raamstraat loopt een smalle steeg; de Bagijnestraat 1 en 3 (afb. 1). Het plangebied heeft een oppervlak van circa 1617 m². Het zal deels worden heringericht waarbij appartementen en winkelruimte gerealiseerd zullen worden. Voor het overgrote deel zal gebruik gemaakt worden van de bestaande bebouwing. Aan de achterzijde van de bebouwing aan de Raamstraat zal, in het verlengde van de Bagijnestraat, een gedeelte ingericht worden als open ruimte/binnentuin en doorgang naar de Bagijnhof/Visstraat. Hiervoor zal een deel van de bebouwing aan de Lange Breestraat 12 worden gesloopt. Deze achterzijde van het plangebied – de binnentuin – is het onderzoeksgebied en heeft een oppervlak van ca. 470 m² (afb. 2).

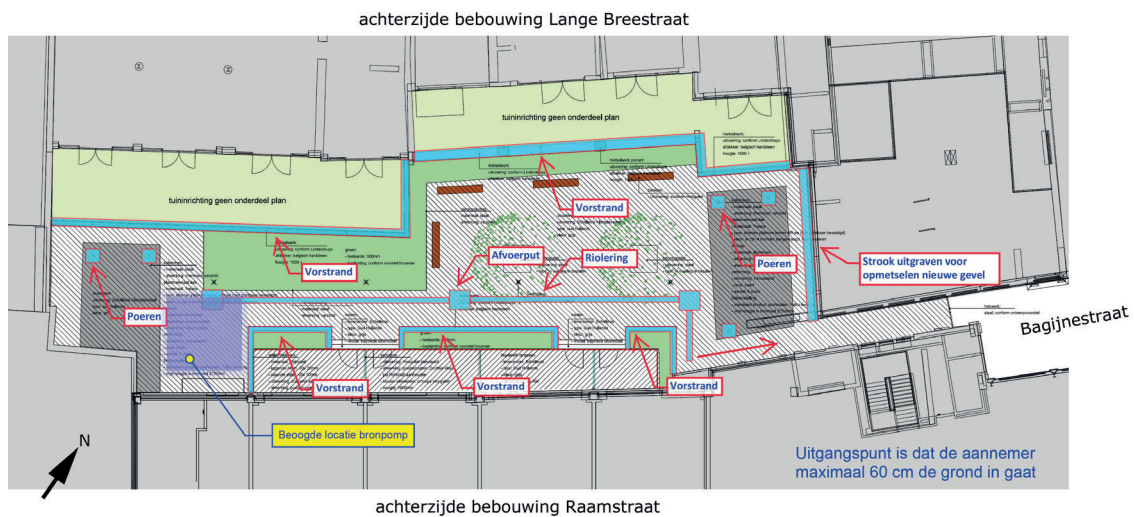
Afb. 1. De ligging van het plangebied Lindershof te Dordrecht (rood, Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 2. De ligging van het plangebied (rood kader) en daarin centraal het onderzoeksgebied "binnentuin"(oranje vlak) in detail (Dorst 2022, vakteam erfgoed). Links in het onderzoeksgebied is met de gearceerde lijn de locatie van de bronput aangegeven.

2.2 Uitgevoerde werkzaamheden

In het onderzoeksgebied is een bodemsanering uitgevoerd waarbij de bovengrond tot circa 1 tot 1,3 m – straatniveau (circa 0,25 m + NAP) is ontgraven. In het westelijk deel van het onderzoeksgebied is een wat diepere put gegraven voor de aanleg van een sprinklerbron (afb. 2). Deze heeft een afmeting van 4 x 3 m en is ontgraven tot 2,8 m – straatniveau (ca. 1,65 m – NAP).

Afb. 3. Een planschets van de nieuw te realiseren binnentuin. Dit gehele gebied is tijdens de begeleiding ontgraven tot 1 - 1,3 m – straatniveau (ca. 0,25 m + NAP). De ondergrondse infrastructuur die hier is aangegeven is aangelegd in het daarna opgebrachte, schone zandpakket en ligt op een diepte van ca. 60 cm – straatniveau (aangeleverd door BITB Project d.d. 23-9-2021, tekening door Kroonenberg groep, architect T. Versteegh).

3. Samenvatting bureauonderzoek³

3.1. Archeologische verwachting

Binnen de voorgenomen verstoringsdiepte zal de natuurlijke ondergrond waarschijnlijk niet worden bereikt. De top van het komklei-op-veengebied dat voorafgaand aan de middeleeuwse ontginningen het loop- /leefniveau was, zal in het onderzoeksgebied dieper dan 3,5 - 4 m – mv (2,4 – 2,9 m -NAP?) aanwezig zijn. Aangezien er sprake is van een laaggelegen komgebied in de periode IJzertijd-Vroege Middeleeuwen is er sprake van een lage kans op het aantreffen van bewoningssporen uit deze periode(n).

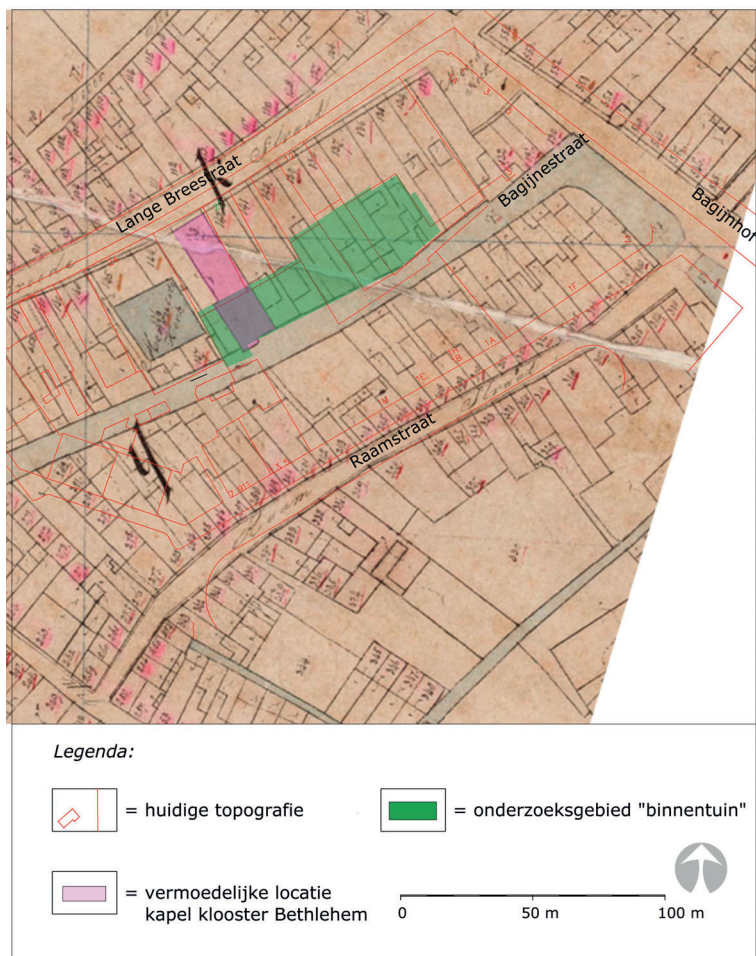
In het PvE is gesteld dat de dieper gelegen bodem geïnventariseerd dient te worden door middel van boringen. Het is mogelijk dat hier dieper gelegen een vrijwel onbekende watergang uit deze periode aanwezig is. Deze watergang is in 2015 onverwacht aangetroffen aan de Bagijnhof 20 De aard, ouderdom en oriëntatie hiervan zijn nog vrijwel onbekend. De top van deze geulafzetting was hier direct onder de middeleeuwse stadsophogingen aanwezig vanaf 2,53 m – NAP (3,6 m – mv) tot een diepte van ten minste 7,63 m – NAP (8,7 m – mv). Het is mogelijk dat het een oudere geul van de Thuredrith (huidige Voorstraat- en Wijnhaven) was of een zijtak hiervan met een zuidwestelijke oriëntatie. In theorie kan deze watergang een natuurlijke voorganger zijn geweest van de vermoedde oudste verdedigingsgracht van de stad (1204-1207?) die vanaf circa de 14^e eeuw ging dienen als binnengracht. Deze binnengracht is in ca. 1890 gedempt.

Gedurende de periode 11e eeuw – 1250-1300 lag de locatie van het plangebied nog aan/op de grens van de nederzetting/jonge stad. Vanaf het begin van de 13e eeuw was er mogelijk sprake van een (verdedigings)gracht. Dit kan de latere binnengracht zijn geweest die ter hoogte van de huidige Bagijnestraat én het vroegere verlengde daarvan liep. Dit zal dan in die periode de grens van de stad zijn geweest. Het is mogelijk dat er ten noorden langs deze gracht een verdedigingswal aanwezig was. Het is onbekend of de Lange Breestraat toen al als straat bestond en of er bewoning aanwezig was. De top van het oudste middeleeuwse ophogingspakket ligt hier naar verwachting vanaf een diepte tussen circa 3,6 en 4 m – mv (2,5 tot 2,9 m-NAP?). Dit is echter geheel gebaseerd op de bevindingen op de locatie Elfhuizen, dat ten zuiden van de binnengracht lag. Het is mogelijk dat het gebied ten noorden daarvan al eerder is opgehoogd en in gebruik genomen.

Waarschijnlijk is de locatie van het plangebied in de periode 1300-1350/1400 grootschalig ontwikkeld en bebouwd; langs de Lange Breestraat en Raamstraat, met daartussen de binnengracht. Uit deze periode dateert in ieder geval het klooster Bethlehem dat gezien de aard van een dergelijk complex één van de oudste gebouwen in dit stadsdeel kan zijn geweest. De woonvertrekken van het klooster lagen aan de Raamstraat en vanaf hier kon via een bruggetje over de binnengracht de kapel aan de Lange Breestraat bereikt worden. In de periode ná de Reformatie was de kapel door de stad in gebruik als turfhuis en als stalling voor de as- en afvalkarren. Aangezien het kadastrale perceel met het nummer 143 (minuut 1811-1832) als enige in bezit was van de stad, is het aannemelijk dat dit de locatie is van de kloosterkapel (afb. 4, in paars).

Vanaf de 15^e eeuw was het stadsdeel een ambachtswijk waar in de periode van de 16^e eeuw waarschijnlijk veel vollers en ververs gevestigd waren. Naar verwachting zal de, in circa 1890 gedempte binnengracht net niet in het onderzoeksgebied aanwezig zijn (afb. 4), maar wel de achtererven van de panden aan de Lange Breestraat. Hier kunnen muren van (latere) achterhuizen, perceelsscheidingsmuren en erfsporen zoals putten en goten aangetroffen kunnen worden uit de periode 16^e- 19^e eeuw (afb. 4).

3 Dorst 2020.

Afb. 4. Het onderzoeksgebied "binnentuin" (groen) weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832 (Kadastrale kaart 1811-1832: minuutplan Dordrecht, Zuid-Holland, sectie H, blad 01, MIN08037H01, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).⁴ Hierop is te zien dat het onderzoeksgebied reikt tot aan de noordelijke kademuur van de binnengracht en dat er voornamelijk achterhuizen en achtererfsporen van de huizen aan de Lange Breestraat verwacht kunnen worden. In paars is de vermoedelijke locatie van de kapel van het klooster Bethlehem aangegeven.

⁴ https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/a76c7f82-94d7-11e5-afec-a32d3ab55d41/media/778f3c69-3a55-ee4e-ec86-add77e0131a9?mode=detail&view=horizontal&q=Dordrecht%20minuutplan&rows=1&page=12&fq%5B%5D=search_head_collection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22.

4. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk was het documenteren van eventueel nog aanwezige archeologische resten die door het graafwerk zouden worden verstoord. Het veldwerk bestond uit een archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden en het zetten van enkele aanvullende boringen. Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen opgesteld voor het Programma van Eisen:⁵

- *Hoe is de algemene bodemopbouw tot in de natuurlijke afzettingen? En wat is de aard en relatieve ouderdom van de verschillende afzettingspakketten? Is er hier ook sprake van een pre-14^e-eeuwse watergang?*
- *Zijn er binnen de ontgravingsdiepte archeologische resten aanwezig? En zo ja, wat is hiervan de aard, (relatieve) datering en ligging?*
- *Specifiek: zijn er mogelijk aanwijzingen voor de aanname dat de binnengracht hier in de oudste vorm heeft gediend als verdedigingsgracht (eventueel met wallen)?*

5 Dorst 2021, PvE nr. 2021-4: Programma van Eisen voor een archeologische opgraving, variant archeologische begeleiding in het plangebied Bagijnestraat-Raamstraat 11-20, gemeente Dordrecht. Interne projectcode DDT 2021-11. Goedgekeurd d.d. 7-10-2021. Zie Archis OM-nr. 5121916100.

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Het veldonderzoek is, vrijwel geheel conform het PvE, op wisselende momenten tussen 7 en 14 februari 2022 uitgevoerd. Tijdens het ontgraven werd duidelijk dat het eerste sporenniveau op exact de ontgravingsdiepte tussen 1 - 1,3 m – straatniveau lag; het gehele hierboven aanwezige grondpakket bestond uit (sub)recent opgebracht zand dat te dateren is vanaf circa het begin van de 20^e eeuw. Mogelijk heeft er gelijktijdig met het dempen van de binnengracht rond 1890 een algehele sanering plaatsgevonden. Er is gestart met het ontgraven van de oostelijke helft, waarna even gestopt is in verband met aanwezig asbest. Vervolgens is de westelijke helft en ten slotte de diepere bronput tot een diepte van circa 3 m – straatniveau ontgraven. Het gehele sporenvak is vervolgens opgeschoond, aangekrast en gedocumenteerd door middel van tekening en foto's. Er zijn vrijwel geen coupes over de sporen gezet en slechts enkele sporen (goten) op inhoud leeggeschept. Het gehele sporenvak wordt verder door de plannen niet bedreigd; alles is met folie afgedekt waarna er een schoon zandpakket op is aangebracht.

Er zijn enkele vondsten verzameld (zeven vondstnummers). Het gaat om zowel enkele vlakvondsten als enkele vondsten uit een goot en uit ophogingspakketten. Er zijn twee monsters van hout(werk) genomen voor een eventueel uit te voeren ¹⁴C-analyse. Eén voorwerp is voor conservering naar een specialist gestuurd. Ten slotte zijn er vijf handmatige grondboringen gezet om de dieper gelegen bodemopbouw te documenteren en tevens om de locatie van de binnengracht vast te stellen. Alle werkzaamheden worden uitgevoerd onder certificaat op basis van de BRL 4000 (juli 2018).

Motivatatie onderzoeksmethode

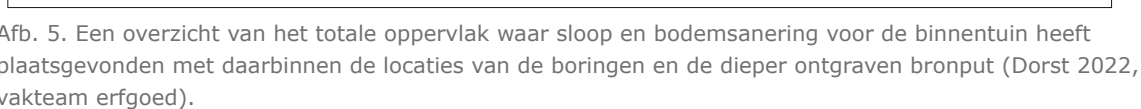
Het onderzoek is uitgevoerd conform de richtlijnen van de KNA 4.1 en zoals geformuleerd in het PvE. Echter, vooraf was niet bekend dat het gehele gebied ontgraven ging worden in verband met een bodemsanering; volgens het plan zou er slechts beperkt op verschillende locaties gegraven worden voor de aanleg van ondergrondse infrastructuur (kabels en leidingen?). Omdat het sporenvak echter op dezelfde diepte lag als de ontgravingsdiepte heeft dit niet geleid tot problemen qua personele inzet of planning/aanpak in de uitvoer. Daarnaast was ook de aanleg van de diepere bronput vooraf niet bekend. Hier kon tijdens het veldwerk tot een dieper niveau worden onderzocht en is een profielwand gedocumenteerd door middel van foto's en een tekening.

De enige afwijking ten opzichte van de gestelde eisen in het PvE is dat er vijf in plaats van zes boringen zijn uitgevoerd.

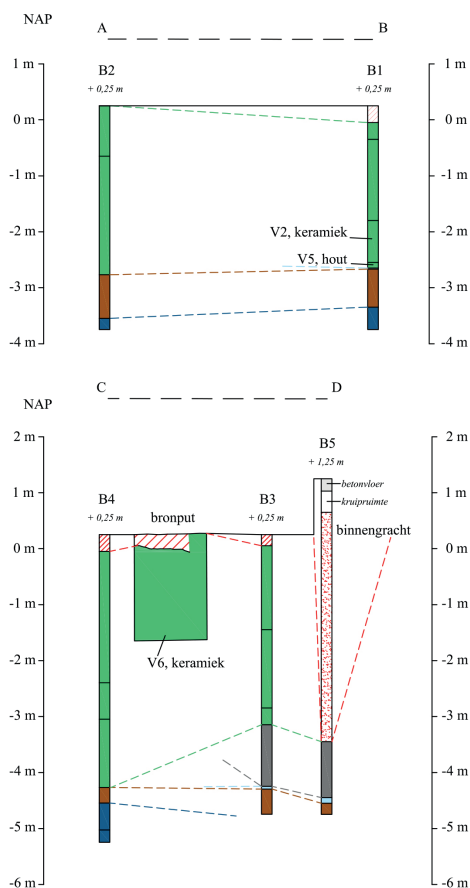
5.2 Onderzoeksresultaten

Als eerste wordt de bodemopbouw besproken, gevolgd door de archeologische aspecten. Tijdens het onderzoek zijn bebouwingsresten op verschillende kavels van huizen aan de Lange Breestraat gevonden. Het gaat om funderingen van achterhuizen, perceelsscheidingsmuren en erfsporen zoals een put en goten. Alle bouwresten zijn te dateren in de periode (15e? -) 16e-19e eeuw. Er zijn zeven vondsten verzameld, waaronder twee houtmonsters voor ¹⁴C-analyse. Hiervan is er één voor analyse opgestuurd naar het CIO van de Universiteit Groningen. Daarnaast is er één bijzonder voorwerp voor conservering overgedragen aan het conserveringsatelier Vesta in Middenbeemster. Alle vondsten behalve de ¹⁴C-monsters zullen worden overgedragen aan het Stadsdepot van de gemeente Dordrecht.⁶ Daarnaast zijn er in boring 2 enkele vondsten verzameld uit een ophogingspakket (V4). Het niet geanalyseerde ¹⁴C-monster (V5) is gedeselecteerd en vernietigd.

6 Jade 400, 3316 LJ, Dordrecht.

Hieronder volgt, van onder naar boven, een beschrijving van de zeven bodemeenheden die in de boringen en de bronput zijn onderscheiden. In afbeelding 5 zijn de locaties van de boringen en de bronput weergegeven en zijn de boorraaien A-B en C-D te zien. In afbeelding 6 zijn de verschillende bodemeenheden weergegeven in het putprofiel van de bronput en de boorprofielen A-B en C-D. De boorbeschrijvingen zijn gepresenteerd als bijlage 1.

Legenda:

	= Klastisch pakket 1, (oudere) kom-/oeverwalafzetting		= Antropogeen pakket A, ophoging 14e/15e eeuw
	= Organisch pakket 1, Hollandveen Laagpakket		= Antropogeen pakket B, scherp zand, demping binnengracht, ca. 1890 (?)
	= Klastisch pakket 2, komafzetting, pre-11e eeuw		= Antropogeen pakket C, slooplaag en betonvloer, 20e eeuw
	= Klastisch of Antropogeen pakket 1, detritusrijke kleiafzetting		
- 0 10 m

Afb. 6. Een geo-archeologisch geïnterpreteerd bodemprofiel op basis van de boorraaien A-B, C-D en het westprofiel van de bronput. Nota bene: de archeologische sporen in het westprofiel van de bronput zijn hier niet weergegeven, maar worden verderop besproken en getoond (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Klastisch pakket 1: (oudere) komafzetting proto-Oude Maas/Thuredrith

Klastisch pakket 1 is aangetroffen in de boringen 1, 2 en 4 en is aanwezig onder het veenpakket. Het bestaat uit donkergrijs tot licht-bruingrijze, (sterk) siltige klei en wat (wortel) houtresten. De top hiervan ligt tussen 3,3 m – NAP (B1) en 4,5 m – NAP (B4). De onderzijde is niet bereikt. Klastisch pakket 1 is een oudere kom- of oeverwalafzetting en behoort tot de Formatie van Echteld. Het zal zijn afgezet vanuit de Merwede, Thuredrith en Oude Maas en is vermoedelijk te dateren vóór de IJzertijd.

Organisch pakket 1: Hollandveen Laagpakket

Op de bovengenoemde kom-/oeverwal is een veenpakket aanwezig. Deze is in alle boringen aangetroffen. Het bestaat uit roodbruin, mineraalarm tot sterk kleilig veen met (lokaal veel) houtresten. Op sommige locaties is het veen slecht ontwikkeld, wat mogelijk veroorzaakt is door de nabije aanwezigheid van een ontwateringsgeul. De top van het veenpakket is aanwezig tussen 2,6 m – NAP (B1) en 4,5 m – NAP (B5). Op de locaties waar het op de oudere kom-/oeverwalafzetting aanwezig is, heeft het een dikte tussen 28 en 78 cm (resp. B4 en B2). Organisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Nieuwkoop.

Klastisch pakket 2: (jongere) komafzetting proto-Oude Maas/Thuredrith

Klastisch pakket 2 is aangetroffen in de boringen 1, 3 en 5 en is aanwezig op het veenpakket. Het bestaat uit (donker)grijze, sterk siltige klei en de top hiervan ligt tussen 2,6 m – NAP (B1) en 4,4 m – NAP (B5). Het heeft een dikte tussen 2 en 10 centimeter. Klastisch pakket 1 is de jongste komafzetting vanuit de proto-Oude Maas-/Thuredrithgeul en behoort tot de Formatie van Echteld. Het zal zijn afgezet direct vóór de start van de middeleeuwse ontginningen in de late 10^e – begin 11^e eeuw.

Klastisch of Antropogeen pakket 1: detritusrijke kleiafzetting

In de boringen 3 en 5 is op de jongste komafzetting een laag donker-bruinzwart tot zwarte, licht siltige klei met zeer veel detritus aanwezig. Hierin zijn (mossel?)schelpfragmenten, een onverbrand stuk bot en enkele fragmentjes keramiek, vermoedelijk baksteen aangetroffen. De top van deze afzetting ligt op 3,1 m – NAP (B3) en de dikte is circa 100 cm. De aard van deze afzetting is moeilijk te duiden. Waarschijnlijk betreft het een restgeul/sloot-vulling. Aangezien de top hoger ligt dan de diepte waarop het oudste afzettingspakket in boring 4 aanwezig is, is het aannemelijk dat deze watergang aanwezig was ten tijde van de oudste periode van ophogingen. Het is mogelijk dat dit de oudste fase (of voorloper) van de binnengracht is. Gezien de bodemopbouw in boring 3 is duidelijk dat deze watergang dan breder was dan de latere binnengracht. En gezien de detritusrijke vulling is ook duidelijk dat deze watergang toen niet (of in ieder geval niet in de laatste fase) fungeerde als spuigracht. Voorlopig zal deze afzetting geïnterpreteerd worden als een door mensen aangelegde watergang die in de vroegste periode van ophogen (ten minste vanaf 14^e eeuw, maar mogelijk nog ouder) hier aanwezig was. Of dit gediend heeft als eventuele (oudste) verdedigingsgracht is niet te zeggen.

Antropogeen pakket A: ophogingen, (deels pre-14^e eeuw?), 14^e – 15^e eeuw

Op de bovengenoemde afzettingen is een dik pakket ophogingen aanwezig. Dit is een heterogeen pakket dat onder andere bestaat uit lichtbruine, (sterk) zandige klei (onderin B4) tot donkergrijze, siltige klei (bovenin B1). In de verschillende afzettingenslagen zijn detritusvlekken, veenbrokken, schelpresten, houtresten, baksteenpuntjes en keramiek (V5 en V6) gevonden. De keramiek uit boring 1 betreft steengoed 1 en grijsbakkend aardewerk (afb. 7, V2, op 2,2 m-NAP). Deze keramiek is bij benadering te dateren in het begin van de 14^e eeuw. De keramiek uit circa het middenniveau die zijn aangetroffen in de bronput betreffen steengoed 1 en steengoed 2; een drinkkan uit Siegburg en een onderzijde van een drinkkan met bruine ijzer-engobe en zoutglazuur. Deze zijn te dateren in de (eerste helft) 15^e eeuw (afb. 7, V6, op 1,6 m -NAP). Het is niet met zekerheid te zeggen of hier sprake is van verschillende, gescheiden fases van ophoging, al lijkt het weinige keramiek dat is gevonden in de verschillende niveaus daar wel op te wijzen. Mogelijk is er sprake van een langdurige, aaneengesloten periode van ophogen gedurende de periode 14^e eeuw – eerste helft 15^e eeuw, voorafgaand aan het in gebruik nemen van de locatie. Er kan vanuit gegaan worden dat het gehele niveau aan ophogingen vanaf circa het middenniveau tot vrijwel bovenaan is opgeworpen in circa de 14^e eeuw. Het is echter onduidelijk of ook het diepste ophogingsniveau, de onderste helft, ook uit deze periode dateert. Het is mogelijk dat het onderste niveau van dit pakket toch al uit de 13^e eeuw kan/zal dateren. Dit kan opgemaakt worden uit het feit dat er tot op een hoger niveau al sprake is van een mogelijk watergang vulling (zie afb. 6, Klastisch of Antropogeen pakket 1). Het ophogingspakket ten noorden zal uit dezelfde periode dateren, echter uit deze niveaus uit dit ophogingspakket zijn geen dateerbare vondsten aangetroffen. Maar het is mogelijk dat er dus sprake is van ophogingen die ouder zijn dan de 14^e eeuw. Ten slotte is niet duidelijk of er mogelijk ook sprake is van, al dan niet perceelsgebonden ophogingen in de periode 16^e -17^e eeuw. In deze periode worden de achtererven vaak bebouwd met achterhuizen en zijn daarvoor mogelijk opgehoogd. Het totale ophogingspakket heeft een dikte tussen meer dan 260 en 400 cm.

Afb. 7. Boven: de vondsten uit het ophogingspakket tussen 1,8 en 2,5 m – NAP uit boring 1: vondstnummer 2 (V2); keramiek uit circa begin 14^e eeuw. Onder: de vondsten uit het ophogingspakket op circa 1,5 m – NAP uit het westprofiel van de bronput: vondstnummer 6 (V6); steengoed drinkkannen uit de 15^e eeuw (foto's: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Antropogeen pakket B: zandpakket, demping binnengracht, ca. 1890

In boring 5 is tussen 1,35 m – 3,45 m - NAP een pakket zand aangetroffen. Vermoedelijk is dit een zandpakket dat is aangebracht tijdens het dempen van de binnengracht rond 1890. Het heeft een dikte van 4,1m. Indien de ondergelegen, detritusrijke klei niet behoort tot deze grachtvulling, dan kan gesteld worden dat er geen oorspronkelijk grachtvulling (meer) aanwezig is. Dit kan zijn omdat het mogelijk is verwijderd voor het aanbrengen van het zandpakket. Een andere mogelijkheid is dat er sprake was van een dermate hoge stroomsnelheid in deze gracht dat er geen/weinig sediment neersloeg. Dit aangezien het binnengrachtstelsel hier vrijwel op zijn laagste punt lag, vlakbij de locatie waar het gespuid werd.

Antropogeen pakket C: slooplaag en opgebracht zandpakket, 20^e eeuw

Het hoogste gelegen bodempakket bestaat uit grijs zand met veel slooppuin. Dit is aanwezig vanaf het straatniveau (ca. 1,25 m + NAP) tot circa 0 m NAP. Deze verstoring dateert uit de 20^e eeuw. In boring 5 is een deel van de 20^e -eeuwse bebouwing aanwezig; de boring is hier gezet door een gat in de betonvloer.

5.2.2 Archeologie

In het onderzoeksgebied zijn bebouwings- en erfsporen aangetroffen van verschillende huizen die aan de Lange Breestraat lagen. Het gaat om percelen die reikten tot de noordelijke kade van de binnengracht. De locatie van de binnengracht is vastgesteld in één boring (B5) en de noordelijke kademuur is ook (beperkt) waargenomen. Alle aangetroffen sporen betreffen resten die op deze percelen lagen. Het gaat om funderingen van bebouwing, perceelsscheidings-muren, goten en putten. De aangetroffen vondsten worden besproken per perceel/spoor waar deze zijn aangetroffen. De archeologische resten worden besproken per kavel/perceel; hiervoor zijn de perceelsgrenzen van de kadastrale minuut uit 1811-1832 overgenomen. Dit zal voor alle voorgaande perioden aannemelijk vrijwel ongewijzigd zijn; de huidige (20^e-eeuwse) indeling en parcelering is sterk afwijkend en niet bruikbaar.

In afbeelding 8 is voor twee panden de huidige huisnummering weergegeven (Lange Breestraat nrs 22 en 26); met name om de bijzondere bebouwing hiertussen te kunnen aanduiden. Er is waarschijnlijk wel een fasering in de bouwresten aanwezig; sommige muurresten dateren vermoedelijk van vóór de 17e eeuw. Dit zijn er echter maar enkele; van de meeste resten kan alleen gesteld worden dat ze dateren uit de periode 17e – 19e eeuw. Daarom is er geen fasenkaart gemaakt; alle sporen zijn in één overzicht per (19e-eeuws) perceel weergegeven en worden per perceel besproken. Hierbij zal de betreffende datering van de resten worden vermeld. De percelen worden onder vermelding van de kadastrale nummers van de minuut 1811-1832 aflopend van west naar oost besproken.

5.2.2.1 Sporen en vondsten (15^e)/16^e – 19^e eeuw

In afbeelding 8 zijn alle bewoningssporen uit de periode (15^e)/16^e – 19^e eeuw weergegeven.

Afb. 8. Een overzicht van alle archeologische resten uit de (15^e)/16^e – 19^e eeuw die in het onderzoeksgebied zijn aangetroffen. De zwarte nummering betreft de kadastranummering van de minuut van 1832 (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Perceel 143 en de oorspronkelijk ten westen naastgelegen steeg

Op dit perceel zijn de resten aangetroffen van de kapel van het klooster Bethlehem. Het betreft het klooster van de cellezusters van de Orde van Augustinus, die ook wel zwart- of broodzusters genoemd werden. Van de kapel zijn de funderingsmuren van de koorsluiting aangetroffen (afb. 8, S16). Het muurwerk is deels beschadigd bij de aanleg van een recente betonvloer en de westelijke zijmuur van de koorsluiting was niet meer (op dit vlak) aanwezig. Het muurwerk bestaat uit oranje/rode en gele bakstenen van het formaat 20x9x5 cm. Dit kan wijzen op een datering in de 16^e eeuw, maar ook een datering in de 15^e eeuw is, op basis van de afgebeelde gotische venstertraceringen op een 19^e –eeuwse tekening niet uitgesloten. Op die tekening staat tevens vermeld dat het sinds 1628 als woning en stalling van (as- en afval) karren in gebruik is genomen, en dat de kapel in 1874 is afgebroken.⁷

De muren zijn circa 60 cm dik en op de hoeken zijn zware steunberen aanwezig (afb. 8 en 9). Vanaf de Lange Breestraat gerekend had de kapel een lengte van 17 meter en een (buitengevel)breedte van 6 meter. Tegen de westelijke steunbeer was een restant van bestrating aanwezig (afb. 8, S15, afb. 9). Dit bestaat uit gele baksteen met een formaat van 17,5x8x4 cm en zal dateren uit de periode 17^e-19^e eeuw; de periode waarin de kapel in gebruik was als stalling voor afval- en askarren en woning.

Afb. 9. Boven: een bovenaanzicht van de koorsluiting van de kapel van klooster Bethlehem. Onder links: een aanzicht van de kapel in zuidwestelijke richting. Onder rechts: een aanzicht van de kapel in noordwestelijke richting met bij de pijl de aansluiting van de koorsluiting op de oostelijke zijmuur die onder de huidige betonvloer aanwezig is (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

7 Voor de tekening, zie bureauonderzoek Dorst 2020, afb. 8 en in dit rapport voorin als sfeerafbeelding weergegeven. De tekening dateert uit de periode 1866-1870 en is gezien vanaf de Lange Breestraat tegen de voorgevel en de westelijke zijgevel langs de steeg naar de binnengracht. In de beschrijving staat: *De Kerk van 't Bethlehem Klooster in de Breedstraat te Dordt. Sedert 1628, Woning en Karremansstal. in 1874 afgebroken* (RAD inventarisnr. 551_35777).

Ten zuiden, achter de kapel was muurwerk van een andere structuur aanwezig (afb. 8, S14/S22). Het verlengde van de muur S14 in westelijke of noordelijke richting was gesloopt en (op dit niveau) niet meer aanwezig. Het bestaat uit rode bakstenen met een formaat van 19/22x9/11x4/5 cm. Het was nog circa 50 cm hoog en gefundeerd op dikke, hergebruikte planken die gezeerd waren met palen (afb. 10). Van de paal S25 is een monster genomen voor ¹⁴C-analyse; V7. Dit is geanalyseerd door het CIO van de Universiteit Groningen, maar leverde helaas geen eenduidige, korte dateringsbegrenzing op. De gehele dateringsbreedte van het monster ligt tussen 1450 en 1622, welke verdeeld kan worden in twee mogelijke perioden, namelijk tussen 1450-1517 en 1588-1622.⁸ Er zijn enkele aanwijzingen die een aanleg en gebruik in de kloosterperiode (tot uiterlijk 1628) aannemelijk maken. Ten eerste is bekend dat de kloosterkapel pas vanaf 1628 (officieel) in gebruik is genomen door de stad als woning en stalling van askarren. Het is niet zeker wat er in de periode tussen 1572 en 1628 in de kapel en op het achterterrein gebeurde, maar het is zeker mogelijk dat het in deze 50 jaar nog steeds in gebruik was door de (voormalige) nonnen van het klooster. In dit geval valt de dateringsbreedte van het ¹⁴C-monster binnen de bestaans- of gebruiksperiode van het klooster Bethlehem.

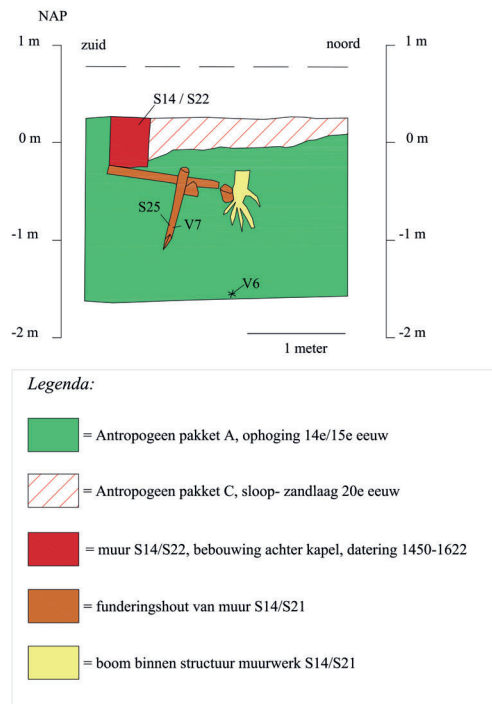
Aangezien er binnen het muurwerk ook, ten minste één boom groeide, is het aannemelijk dat het een ommuring van een open binnenplaats was. In dit geval zou dit de begraafplaats van het klooster kunnen zijn geweest. Een aanwijzing hiervoor is de vondst van een fragment menselijk bot binnen deze structuur (afb. 8 en 11, V4). Het gaat om de bovenzijde van een linker scheenbeen (*tibia*). De epifyse ontbreekt en het gaat dus om een jong-volwassen individu in de leeftijd tot circa 21 jaar.⁹

Indien de structuur een begraafplaats was, is het aannemelijk dat de aanwezige graven ná de Reformatie, en dus mogelijk pas in circa 1628 bij de herbestemming zijn geruimd. De aanwezigheid van een begraafplaats zou ook de aanleiding kunnen zijn geweest dat het voor lange tijd ná de Reformatie in ongebruikt zou zijn gebleven. Maar een andere, en betere verklaring hiervoor is dat de kapel tot die tijd gewoon nog in gebruik was. Het is bekend dat in Dordrecht ná de Reformatie geen sprake was van een directe sluiting van de katholieke instituten. Van het Clarissenklooster aan de Augustijnenkamp weten we dat de 14 zusters die hier in 1572 woonden daar nog tot hun dood mochten blijven wonen en door de stad werden onderhouden. De laatste (bekende) betaling aan één van deze grauwe zusters dateert uit 1630. Deze datering ligt dicht bij de datum waarop de kapel van het klooster Bethlehem (ook) een herbestemming kreeg. Het is dus aannemelijk dat ook de zusters van dit klooster tot de dood van de laatste non in het klooster verbleven en dus waarschijnlijk ook tot die tijd gebruik maakten van de kapel en de mogelijke begraafplaats daarachter.

Binnen de omheining was ook een zware, houten paal met een platte onderzijde aanwezig (afb. 8, S22). De functie hiervan is onbekend.

8 Palstra, 2022, Groningen University, CIO-analysenummer GrM - 29227, vondstnr. 7.

9 Met dank aan dhr. S. Baetsen, fysisch antropoloog/archeoloog.

Afb. 10. Boven: het westprofiel van de bronput met daarin een dwarsdoorsnede over de muur S14/S21 met het daarbij behorende funderingshout. Geheel rechts is de wortelstronk van een boom te zien die binnen deze structuur/begraafplaats? stond. Onder: een geo-archeologische geïnterpreteerde profieltekening van het westprofiel van de bronput (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 11. Het fragment van een menselijk scheenbeen; vlakvondst V4 binnen de structuur van het muurwerk S14/S21, mogelijk de begraafplaats van het klooster (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Perceel 142

Op dit perceel is een muur aangetroffen die een scheiding vormde met de bebouwing op het perceel van de kapel (afb. 8, S21). De muur bestaat uit rode baksteen met een formaat van 19x11x5,5 cm, was nog twee lagen dik en stond koud op de klei (op staal) gefundeerd. Het sluit ook koud aan op de structuur achter de kapel (S22/S14), de mogelijke begraafplaats. Het muurwerk maakte een knik in oostelijke richting en stopt halverwege het perceel; hier was mogelijk een doorgang naar het achtererf aanwezig. Het is niet duidelijk of dit een ommuring van een open binnenplaats was of muurwerk van een achterbouw. Het is te dateren in de periode waarin ook de ommuring op het naastgelegen achtererf van de kloosterkapel in gebruik was; vermoedelijk gedurende de 16^e eeuw.

Op de perceelsgrens met het perceel 141 is een zwaar uitgevoerde goot aanwezig die heeft uitgewaterd in de binnengracht (afb. 8, S24). Deze bestaat uit gele baksteen met een formaat van 16x8x4 cm. Als sluitdek zijn rode plavuizen gebruikt met een formaat van 27x27x5 cm en de bodem van de goot bestaat uit rode plavuizen met bruin loodglazuur en een formaat van 23x23x3 cm (afb. 12). Deze goot is te dateren in de 18^e – 19^e eeuw. Van deze goten zijn identieke exemplaren (S19 en S1) op dezelfde perceelsgrenzen aangetroffen; mogelijk gaat het om een planmatig project dat gelijktijdig over meerdere percelen is uitgevoerd.

Afb. 12. Het zuidelijke deel van de goot S24, gezien in zuidelijke richting (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Perceel 141

In de oostelijke zijmuur van dit pand is een bouwfaserings aanwezig (afb. 13 links). De oudere fase van de zijgevel (S17) bestaat uit rode baksteen met een formaat van 19x10x5 cm. Deze zijgevel is te dateren in de 16^e eeuw. Daarboven zit een jongere zijgevel van gele baksteen met pleister en een restant van een tegelwand (S18) dat behoort tot het naastgelegen pand op perceel 140. Op de tegel is in kobaltblauw een voorstelling van een bloempot met bloemen te zien en het heeft gesteelde ossenkoppen als hoekmotief. Deze tegel is te dateren in de periode 1635-1670.¹⁰

Hierachter is een goot (S19) en daarover een (restant van een) muur (S20) aangetroffen. De goot bestaat uit gele baksteen met een formaat van 16x7,5x4 cm en een sluitdek van rode plavuizen (29x29x5 cm) en een bodem van bruin geglazuurde plavuizen van 18x18 cm. Hierboven is een muur aanwezig van rode baksteen met een formaat van 18x8x4,5 cm. Dit kan een erfscheidingsmuur, maar ook deel van een achterhuis zijn geweest. Beiden zijn te dateren in de periode 18^e-19^e eeuw.

¹⁰ Pluis, 2013, 425, afb. A.05.08.27.

Afb. 13. Links: een deel van de oostelijke gevelmuur van het pand op perceel 142; rood omlijnd is de faseringsgrens van de oostgevel aangegeven. Het muurwerk hierboven dateert uit de 17^e eeuw (tegelwand S18) en het muurwerk daaronder uit ten minste de 16^e eeuw.

Rechts: de goot S19 met daarboven de oostelijke (erfscheiding/achterhuis) muur S20, gezien in zuidelijke richting (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Perceel 140

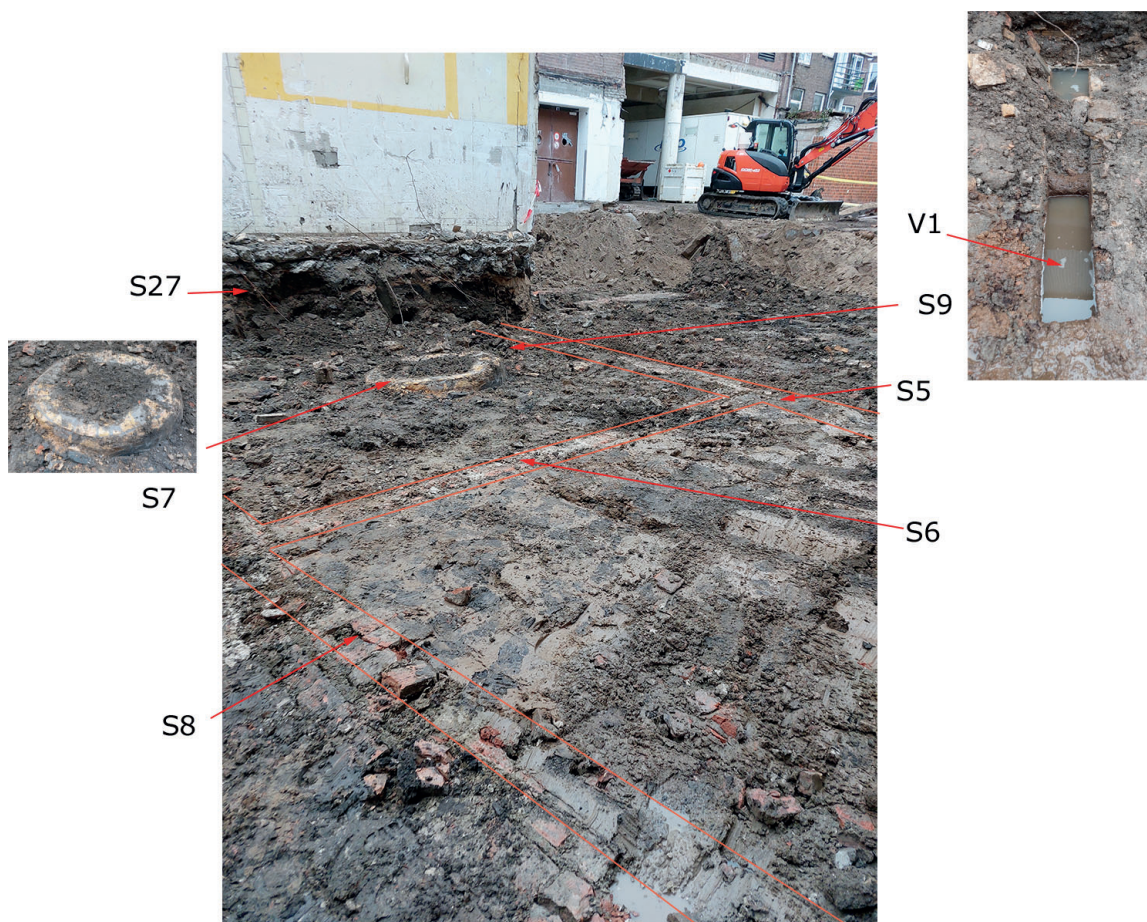
Op dit perceel zijn resten van de achtergevel (S28), een oostelijke zijgevel van een achterhuis (S11) en een goot (S12) en verharding (S13) gevonden. Hier zal achter het oorspronkelijke huis aan de Lange Breestraat een achterhuis uit een jongere bouwphase hebben gestaan. Gezien het formaat van de oranje/rode bakstenen van S11 (22x11x5 cm) kan dit zeker nog een 16^e of zelfs 15^e-eeuwse bouwphase zijn. Dit is in ieder geval in de 17^e eeuw veranderd; de hierboven besproken tegelwand uit de 17^e eeuw (S18) behoort tot een kamer in dit achterhuis.

De goot S12 sluit aan op de afvoergoot S19 en is ook aangesloten op een bezinkput (S10) op het naastgelegen perceel 139. Aangezien de muur S11 niet meer aan-/afgesloten is, is het aannemelijk dat deze gootfase behoort tot een periode waarin de percelen 140 en 139 één bezit waren. Dit wordt tevens ondersteund door de waarschijnlijk aanwezigheid van een gangetje tussen S11 en het achterhuis op perceel 139 (S8, S5, S6 en S27). Gezien het baksteenformaat van de bakstenen van de goot zal deze uit de periode 17e – 19e eeuw dateren.¹¹ Ten zuiden van deze goot was een restant van een maaiveldverharding (S13) aanwezig (binnenplaats?) dat bestond uit rode en oranje baksteen met een formaat van 18x9x4,5 cm.

¹¹ Van dit gootsysteem was alleen het onderste deel nog intact; verder naar het noorden (zijtak) alleen de bodemplavuizen. Gele baksteen van 16x7x4 cm, bodem rode plavuiz 22x22x2,8 cm, vermoedelijke sluitdek grijze plavuiz 22x22x4,5 cm.

Perceel 139

Op dit perceel waren nog de meeste bebouwingsresten bewaard gebleven; een deel van het achterhuis/-bebouwing (S27) was ten tijde van het onderzoek nog aanwezig en zou later alsnog gesloopt worden (afb. 14). Het oorspronkelijk, oudste huis aan de Lange Breestraat is vertegenwoordigd door de achtergevel S29; deze kan dateren uit de periode 15^e – 16^e eeuw.¹² Hierachter is een achterhuis aanwezig dat mogelijk in twee fases is gebouwd. Het eerste is direct en koud tegen het oudste huis gezet; de zijgevels S8 en S5.¹³ Deze achterbouw kan mogelijk ook al in de 15^e – 16^e eeuw gerealiseerd zijn. Dit achterhuis was onderverdeeld door een dunne, een-steens tussenmuur S6 (rood, 22x11x5 cm). In het zuidelijk deel van dit achterhuis waren een bezinkbak (S9) en een waterput (S7) aanwezig; dit kan een open binnenplaats geweest zijn. De bezinkbak en waterput dateren uit de periode 17^e – 19^e eeuw.¹⁴ Achter dit eerste achterhuis is een tweede bouwphase aanwezig (S27). Deze uitbreiding reikte tot aan/op de kademuur van de binnengracht. Deze jongste fase van het achterhuis is te dateren in de periode 18^e – 19^e eeuw.¹⁵

Afb. 14. De bouwresten op perceel 139 gezien vanaf perceel 138 in zuidelijke richting met in de kaders de waterput S7 en bezinkbak S9 (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

De bezinkbak S9 was (mogelijk vrij recent, ca. 1890?) onderverdeeld in twee compartimenten; in het noordelijke deel zijn enkele vondsten aangetroffen (afb. 15, V1). Het gaat om bouw materiaal, keramiek en glas/plastic. Het bouw materiaal betreft twee fragmenten van faience wandtegels waaronder één met klein hoekmotief spin, waarschijnlijk te dateren in de 19e eeuw.¹⁶ Er is één fragment van een schoteltje van industrieel witbakkend aardewerk

¹² Gele/oranje/rode baksteen, 22x10,5x4,5/5 cm.

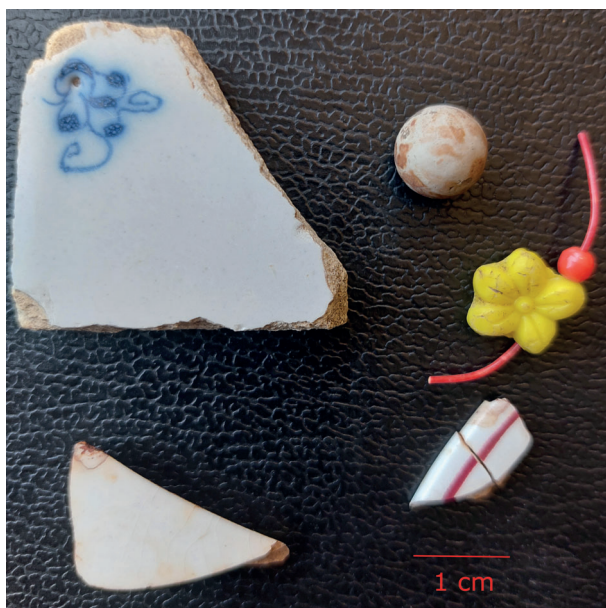
¹³ Oostelijke zijgevel S5 = rode baksteen 22x11x5 cm. Westelijke zijgevel S8 = 24x11x5 cm.

¹⁴ Bezinkbak S9 = gele baksteen 16x7x4 cm. Waterput S7 = gele baksteen 16x7x4 cm met trasmortel.

¹⁵ Gele en rode bakstenen van het formaat 18x8,5x4,5 cm, voor een deel nog opgaand aanwezig en in latere perioden verbouwd.

¹⁶ Pluis 2013, 350, figuur A.02.04.06.

aanwezig. Deze is voorzien van een rode sliblijn. Ook is er een kleine knikker van grijze/rode keramiek gevonden. Deze is voorzien van witte slib en (mogelijk) rode verf.¹⁷ Deze is mogelijk te dateren in de vroege 20^e eeuw. De laatste vondst betreft een deel van een kinderarmband of -ketting. Het bestaat uit een rood plastic koord met een oranje glaskraal. De gele, glazen bloem maakte waarschijnlijk ook deel uit van deze ketting. Deze zal ook dateren uit de eerste helft van de 20^e eeuw.¹⁸

Afb. 15. De vondsten (V1) uit de opvulling van het noordelijke compartiment van de bezinkput S9. (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Perceel 138

Op dit perceel is een muur en een (uitbraak)spoor van een put aangetroffen. Vermoedelijk is hier sprake van een sterke verstoring door sloop- en bouwactiviteiten in de 20^e eeuw. Halverwege het perceel was een (dwars)muur aanwezig (S31). Deze bestaat uit gele en rode bakstenen van het formaat 18x9x5,5 cm. Deze was halverwege het perceel gesloopt en is tenminste 40 cm diep. Het gaat waarschijnlijk om het restant van de achtergevel van een achterhuis. Gezien het baksteenformaat zal deze vermoedelijk dateren uit de periode 18^e – 19^e eeuw.

Direct onder de huidige achtergevel was een tussenmuur aanwezig (S30, gele en rode baksteen, 20x10x4,5 cm). Dit was geen dragende muur/achtergevel, maar een dunne en ondiepe (nog 3 lagen dik) tussenmuur. Deze kan mogelijk dateren uit de 16^e eeuw.

Direct ten zuiden achter deze tussenmuur was een rond uitbraakspoor aanwezig met een diameter van 1,2 m. Dit was gevuld met zand en puin. Waarschijnlijk gaat het om een recent opgepulde en deels (op dit niveau) verwijderde put.

Rinkelbel (V3)

Achter op dit perceel is een bijzondere vlakvondst gedaan; een zilveren rinkelbel (voor vondstlocatie, zie afb. 8, V3).¹⁹ De onderstaande beschrijving van de verschillende analyses is grotendeels overgenomen uit de mailwisseling met mevr. Abelskamp van Vesta en een aankomend artikel van haar hand voor het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.²⁰ Dit is een baby- /kinderspeelgoed dat aan de ene zijde is voorzien van een fluitje met aan de andere zijde een benen bijtstuk (afb. 16).²¹

17 De rode spatten kunnen ook vervuiling uit de bezinkbak zijn.

18 Dit zal zijn van vóór 1954 toen deze percelen zijn betrokken bij de uitbreiding van de Amsterdamse Bank, zie Dorst 2020, 23.

19 Op ca. 0,25 m + NAP.

20 K. Abelskamp, in prep. Overgenomen uit de eerste versie d.d. 16-9-2022.

21 De determinatie van het bijtstuk is gedaan door mevr. M. Rijkelijkhuisen (Elpenbeen), materiaalspecialist dierlijke & natuurlijke materialen, waarvoor hartelijk dank.

Net hieronder/hierboven zitten twee kettinkjes met aan één daarvan nog een rinkelbelletje. Het andere belletje ontbreekt, net als het kettinkje met het derde belletje. Van die laatste is alleen nog het soldeer aanwezig. Onder het fluitdeel zit een oog met een ringetje; hieraan zat oorspronkelijk een ketting waarmee het object aan het kind bevestigd was. Het speelgoed heeft een lengte van 13,4 cm en een grootste diameter van ca. 1,2 cm (afb. 16, midden). In afbeelding 16 zijn ook de specifieke afmetingen van de verschillende onderdelen weergegeven (afb. 16, midden). Aan de onderzijde van het mondstuk van het fluitje is een, vermoedelijk meestermerk aanwezig. Het betreft een kroon met daarin een moeilijk te bepalen teken; mogelijk is het een gestileerde bloem of de letter S. Er is geprobeerd om dit makersmerk te achterhalen, maar dit is zonder succes gebleven. Wel kan gesteld worden dat dit niet de stadskeur van Dordrecht betreft, maar een meestermerk.²²

De rinkelbel is door middel van XRF en een SEM-analyse geanalyseerd.²³ Het bestaat voor bijna 99% uit zilver en heeft een toevoeging van wat koper en een heel klein beetje goud.²⁴ Bij het aantreffen in het veld had het voorwerp een matgrijze patina, die bleek te bestaan uit zilverchloride met een beetje zilverbromide. Het spoor goud dat bij de XRF uit het spectrum naar voren kwam is tijdens een neutronen tomografie door de Universiteit Delft niet (terug)gevonden. Echter, er zou sprake kunnen zijn van een vergulding (slaag) dat onder de zilverchloride en -bromidelaag kan, welke met deze analyse niet terug te vinden is. Echter, het goudgehalte is waarschijnlijk te laag is om een vergulding te veronderstellen. Ook is de aanwezigheid van kwik niet aangetoond waardoor vuurvergulding is uit te sluiten. Een goudgehalte van 0,1% in zilver is overigens een normaal goudgehalte voor zilveren voorwerpen uit deze tijd die zijn gezuiverd door middel van cupellatie.²⁵

Door middel van een neutronen tomografie bij de Universiteit Delft is onderzocht hoe het benen bijtstuk in het zilveren fluitdeel is gezet.²⁶ Door deze scan is een 3D-beeld van de rinkelbel verkregen. Hierdoor is onder andere ook bekend geworden dat er in het overgebleven belletje een steentje zit. Daarnaast laten de scanfoto's laten zien dat het bijtdeel door middel van een prop organisch materiaal vast is gezet (afb. 16, onder). Op basis van de gemaakte 3D-scans kan eventueel een 3D-print van de rinkelbel gemaakt worden waarbij ook de ontbrekende kettinkjes en belletjes zouden kunnen worden aangevuld.

Het organisch materiaal rond het bijtdeel is bij de conservering verwijderd en onderzocht door textielspecialist mevr. S.Y. Vons-Comis.²⁷ Ten eerste bleek dat de vezels vrijwel allemaal sterk beschadigd waren. Het is uiteindelijk gelukt om een paar onbeschadigde vezels te vinden. Het blijkt te gaan om vlasvezels waar normaal gesproken linnen weefsels van worden gemaakt. In de prop is echter geen duidelijke weefselstructuur waargenomen. Dit betekent dat de prop was gemaakt van papier. Papier werd tot in de 19^e eeuw gemaakt van afgedankt en gerecycled textiel. Dit werd in papiermolens dusdanig gestampt dat de draden kapotgingen en de vezels gebruikt konden worden voor de papierfabricage. Dit is de reden dat er nauwelijks onbeschadigde vezels in de prop aanwezig zijn. Hieruit kan dus de conclusie getrokken worden dat de prop bestaat uit papier dat is gemaakt van hergebruikt linnen. Bij het uit elkaar halen van de prop papier kwamen er korreltjes materiaal vrij; vermoedelijk een organische lijmsoort. Dit materiaal is niet nader onderzocht.

22 Dhr. H. Breet, zilverspecialist, waarvoor hartelijk dank. Zie ook Stadzilver.nl.

23 Door middel van een XRF wordt de chemische samenstelling van een voorwerp bepaald. En door middel van een SEM-analyse (scanning-electronenmicroscopie) kunnen ook elementen van een object bepaald worden.

24 Joosten & Van Os 2022. Info van de resultaten per mail door K. Abelskamp d.d. 4 maart 2022.

25 Cupellatie is een proces om edelmetalen zoals goud en zilver te scheiden van onedele metalen zoals lood, tevens is het een standaardmethode om het goudgehalte van een legering te bepalen.

26 Uitgevoerd door dhr. L. Van Eijck, waarvoor hartelijk dank.

27 Waarvoor hartelijk dank. De bevindingen zijn d.d. 9 september 2022 per mail doorgegeven aan mevr. Abelskamp van Vesta.

Afb. 16. De zilveren rinkelbel die is gevonden achter op het perceel 138 (minuut 1832). Voor de vondstlocatie, zie afbeelding 8. Boven: de rinkelbel in complete toestand met in detail (blauw kader) het merk op het mondstuk van de fluit. Midden: de afmetingen van de specifieke onderdelen van de rinkelbel. Met in het rode kader de prop papier waarmee het benen bijtstuk in het zilveren fluitdeel was gezekerd (foto's en afbeelding, K. Abelskamp, 2022). Onder: twee scans uitgevoerd in Delft waarop te zien is hoe het bijtstuk met het prop papier is vastgezet (Universiteit Delft 2022, via K. Abelskamp, Vesta).

De rinkelbel is op basis van de stijl slechts breed te dateren, mogelijk tussen begin 17^e eeuw en de eerste helft van de 18^e eeuw.²⁸ Op schilderijen vanaf begin 17^e eeuw zijn al vergelijkbare rinkelbellen te zien (afb. 17).

²⁸ De late 17^e eeuw is op basis van vergelijkbare typen op schilderijen uit deze periode. De datering eerste helft 18^e eeuw is afkomstig van dhr. A. Rikkoert, juwelier en handelaar antieke rinkelbellen/ rammelaars te Amsterdam, waarvoor dank.

In uitvoering blijven de rinkelbellen voor lange tijd vrij ongewijzigd; op basis van de informatie van verschillende specialisten kon dus geen eenduidige datering bepaald worden. Zo zou de rinkelbel volgens antiquair/juwelier Rikkoert in Amsterdam op basis van de stijlkenmerken dateren uit de eerste helft van de 18e eeuw. Echter, de conservator edele metalen van het Rijksmuseum in Amsterdam stelt dat het mogelijk om een vroeg exemplaar uit de periode van vóór circa midden 17e eeuw zou gaan. Dit is dan gebaseerd op het feit dat er hier nog slechts sprake is van één merkteken, in dit geval dan mogelijk het meesterteken. In de periode daarna wordt er in verschillende steden geëxperimenteerd met een uitgebreider merkensysteem, waarbij eerst het stadsteken en later ook een jaarletter werd toegevoegd. Hierbij moet opgemerkt worden dat het klein zilver (zoals rinkelbellen) pas in 1733 in het gewest Holland in alle steden systematisch en compleet werden gemerkt. En in de andere gewesten was dit nog later; in Friesland werd nog tot diep in de 18^e eeuw alleen een meesterteken geslagen.

Afb. 17. Links: Portret van jong meisje, 1600-1609 door Jan Claesz. uit Friesland.²⁹ Het hierop afgebeelde exemplaar is vergelijkbaar qua mondstuk en ribben rond de steel. Rechts: de 1-jarige Jacoba Bontemantel in 1644 afgebeeld door een anonieme schilder. Het hierop afgebeelde exemplaar is vergelijkbaar in vorm van het bijtstuk en de daaronder hangende belletjes (Dorst, 2022, vakteam erfgoed).³⁰

Naar aanleiding van deze vondst is geprobeerd om in het archief de eigenaren van dit huis en erf voor deze periode (17^e eeuw – eerste helft 18^e eeuw) te achterhalen. Hieronder volgt een overzicht van eigenaren, gevolgd door een bespreking van deze personen.

29 Fries Museum, Ottema-Kingma Stichting, OKS 1961-013. <https://www.oks.nl/collection-detail/104oks-1961-013>.

30 Collectie Rijksmuseum: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.4765>. Zij was de dochter van de Amsterdamse koopman Frederik Bontemantel en Agatha Hasselaer.

naam eigenaar	periode	opmerkingen	bron
Philip Willem Rovers (de weduwe)	1822-1832	beroep: looier	oorspronkelijk aanwijzende tafel, kadastrale minuut 1832, RAD 581-122 (4)
Bernardus Buitenk	1822	beroep: bakker	uit: eigendomsoverdracht, RAD, toegang 34, inv. nrs. 2-3-7.
Hendrik Buitink	1796 en 1812/1814	beroep: broodbakker, ondanks anders gespelde achternaam, zal dit wrsch familie zijn	overzicht stemgerechtigden en belasting: RAD, toegang 4, inventarisnr. 375, folio nr. 26.
Gerrit van Soolinge (in andere documenten ook gespeld als Soelingen en Swalingen)	1699 (aankoop) en nog aanwezig in 1731	beroep: meester huistimmerman, echtgenoot van Geertruid Schuttel	Aankoopdocument: RAD 9_1637 fol 13 Transportregisters_00017. Nationaal Archief, toegang 3.01.29. Inventarisnr. 485. Kohier van de verponding 1731
Gillis Reijniers (ook wel Rijniersz (weduwe van)	1689, 1692 en 1693		vermeld als buur in 1689, overzicht Straetgelt en claggelt 1692, lantaarngeld ca. 1693

De personen die in aanmerking komen als zijnde de familie die het perceel in bezit had gedurende (ten dele) de periode waarbinnen de rinkelbel gedateerd wordt, zijn Gillis Rijniersz en Gerrit van Soolinge.³¹ Van Gillis Reijniers (of ook wel Gillis Rijniersz) is weinig aanvullende informatie voorhanden. Gerrit van Soolinge is op 1665 geboren en overleden op 1738. Hij was op 19 juli 1693 getrouwd met Geertruid Schuttel. Hoewel dit echtpaar het best in aanmerking komt indien de datering van de rinkelbel in de eerste helft 18^e eeuw ligt zijn er nergens vermeldingen gevonden dat ze kinderen hadden. Hiermee houdt de zoektocht enigszins op, ook omdat het mogelijk is dat de rinkelbel uit de periode van vóór midden 17^e eeuw dateert; en uit die vroegere periode zijn geen eigenarengegevens gevonden. Daarnaast moet ook afgevraagd worden of het object dan mogelijk is verplaatst en niet behoorde aan eigenaren van dit perceel.

Ten slotte kan moet gesteld worden dat de rinkelbel mogelijk niet in haar originele staat is, maar dat er sprake is van een reparatie die al in het verleden is uitgevoerd. Dit zou afgeleid kunnen worden uit het feit dat de combinatie van de metaalsoort (zilver) en de aard van het bijtstuk (bot in plaats van ivoor) merkwaardig is. Echter, de combinatie komt wel vaker voor; het is dan ook mogelijk dat rinkelbellen in deze combinatie gewoon goedkopere exemplaren betroffen die ook voor minder welgestelden bereikbaar was.³²

Daarnaast is de wijze van bevestiging van het bijtstuk mogelijk als enigszins amateuristisch te beschouwen en kan eventueel zelfs voor het doel als ongeschikt worden beschouwd. Hierbij moet vermeld worden dat er geen informatie beschikbaar is (gevonden) met betrekking tot de zettingswijze van andere rinkelbellen. Al met al is het mogelijk dat er sprake kan zijn van een reparatie waarbij een eventueel origineel ivoren bijtstuk is vervangen voor een benen exemplaar waarna het object, als dan niet slechts als nostalgisch erfstuk verder dienst heeft gedaan.

31 Met dank aan dhr. J.A. Nipius. Voorbehoud: de vroegste twee eigenaren zijn een aanname onder voorbehoud dat het aantal huizen nooit is gewijzigd/gesplitst, ze zijn geteld vanaf de hoek Lange Breestraat-Visstraat/Bagijnhof.

32 Zie o.a. catalogus Rammelaars en Rinkelbellen van de tentoonstelling Rammelaars! in het Joods Museum te Amsterdam in april 2022. Hierin staan meerdere, soms nog uitbundigere / chiquere zilveren rinkelbellen met een benen bijtpunt (p 122, 133 en 146-150). Met dank aan K. Abelskamp.

Perceel 175, de binnengracht

De locatie van de binnengracht (opgevuld met scherp zand) is vastgesteld in boring 5 (afb. 8). De noordelijke kademuur is hierna opgezocht en gereconstrueerd (afb. 8). De noordelijke kademuur ligt overal onder de nu nog aanwezige bebouwing (vloer) en bestrating (Bagijnestraat). Op de locatie waar deze in de put aanwezig zou kunnen zijn -geheel in zuidwesthoek - was de kademuur niet (meer) aanwezig op het aangelegde vlakniveau. De (gereconstrueerde loop van de) kademuur is wel gezien in een kleine put die speciaal hiervoor is gegraven op perceel 140. Hier was een oost-west georiënteerde bakstenen muur aanwezig (S26). Deze bestond uit gele baksteen met een formaat van 9x5 cm gemetseld met trasmortel (afb. 18). Dit komt qua kleur en /dikte formaat overeen met de stenen voor de kademuren van de binnengracht zoals die zijn waargenomen op de locatie Elfhuizen.³³

Na deze documentatie is de goot S1 in zuidelijke richting, onder het bestaande muurwerk leeggeschept om te kijken of deze hier zou uitwateren via de noordelijke kademuur. Deze goot bleek nog circa 30 cm onder de bestaande muur door te lopen en reikt daar tot aan een (aangepast stuk) geel muurwerk, vermoedelijk de kademuur S26. Hier heeft de goot een (jongere)verlenging gekregen die bestaat uit een gresbuis (afb. 18, rechts). Deze is hier waarschijnlijk ingezet na de demping van de binnengracht waarbij de goot is aangesloten op een afvoer/riool dat in de Bagijnestraat lag. De goot S1 zal dus ook nog ná circa 1890 in gebruik zijn gebleven.

Afb. 18. Links: de vermoedelijke noordelijke kademuur van de binnengracht S26, gezien vanaf perceel 140 in zuidoostelijke richting en onder de bestaande, jongere bebouwing.

Rechts: Een binnenaanzicht in goot S1 in zuidoostelijke richting; de goot is na 30 cm afgebroken en verlengd met een gresbuis. Deze laatste is aangelegd door de vermoedelijke noordelijke kademuur tot waar de goot oorspronkelijk eindigde (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

³³ Dorst 2016, Dordrecht projectcode DDT 0504.

6. Samenvatting en conclusies

Tussen 7 en 14 februari 2022 is in het plangebied Bagijnestraat 1-3 Lindershof te Dordrecht een opgraving, variant archeologische begeleiding uitgevoerd. Binnen het plangebied is een deel van de bestaande bebouwing verwijderd en is een bodemsanering uitgevoerd in het kader van de aanleg van een binnentuin voor de omliggende, nieuw te realiseren appartementen. Deze toekomstige binnentuin was het onderzoeksgebied. Daarnaast zijn er vijf boringen gezet om de diepere bodemopbouw te onderzoeken en de locatie van de binnengracht vast te stellen.

Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen is het volgende geconstateerd:

- *Hoe is de algemene bodemopbouw tot in de natuurlijke afzettingen? En wat is de aard en relatieve ouderdom van de verschillende afzettingen? Is er hier ook sprake van een pre-14^e-eeuwse watergang?*
- *Zijn er binnen de ontgravingsdiepte archeologische resten aanwezig? En zo ja, wat is hiervan de aard, (relatieve) datering en ligging?*
- *Specifiek: zijn er mogelijk aanwijzingen voor de aanname dat de binnengracht hier in de oudste vorm heeft gediend als verdedigingsgracht (eventueel met wallen)?*

Geologie

Dieper gelegen zijn hier oudere kom- en mogelijk ook oeverwalafzettingen aanwezig. Er zijn hier geen aanwijzingen voor een (oudere) geulafzetting zoals die is aangetroffen op de locatie Bagijnhof 20. Het kan echter niet uitgesloten worden dat deze geul hier wel in de nabijheid aanwezig is geweest. De (oudere) kom- en oeverwalafzettingen zijn afgezet vanuit de Merwede, Thuredrith en de Oude Maas en het pakket is vermoedelijk te dateren vóór de IJzertijd. Hierop is een veenpakket aanwezig dat lokaal slecht ontwikkeld is, wat mogelijk veroorzaakt is door de nabije aanwezigheid van een ontwateringsgeul. De veengroei is mogelijk te dateren tot in de Romeinse tijd/Vroege Middeleeuwen. Op het veenpakket is ten slotte nog een dunne jongere, komafzetting aanwezig. Deze heeft een dikte tussen 2 en 10 centimeter en zal zijn afgezet vanuit de proto-Oude Maas- en Thuredrithgeul en weldirect vóór (en tot) de start van de middeleeuwse ontginningen in de late 10^e – begin 11^e eeuw.

In twee boringen is op de jongste komafzetting een laag donker-bruinzwart tot zwarte, licht siltige klei met zeer veel detritus vastgesteld. Hierin zijn (mossel?)schelpfragmenten, een onverbrand stuk bot en enkele fragmentjes keramiek, vermoedelijk baksteen aangetroffen. De aard van deze afzetting is moeilijk te duiden. Het kan zijn dat het een lokaal, zwarter en detritusrijker ophogingspakket betreft, maar waarschijnlijker is dat het een restgeul/slootvulling is. Aangezien de top hoger ligt dan de diepte waarop het oudste afzettingenpakket aanwezig is, is het aannemelijk dat de watergang aanwezig was/aangelegd is ten tijde van de oudste periode van ophogingen op deze locatie. Het is mogelijk dat dit de oudste fase (/voorloper) van de binnengracht is. Aangezien er op één locatie waar deze afzetting aanwezig is, ook sprake is van daar bovenop gelegen ophogingen, is duidelijk dat deze watergang oorspronkelijk breder was dan de latere binnengracht. Voorlopig zal deze afzetting geïnterpreteerd worden als een door mensen aangelegde watergang die in de vroegste periode van ophogen (ca. 14^e eeuw of eerder) hier aanwezig was. Of deze gediend heeft als eventuele (oudere/eerste) verdedigingsgracht is niet te zeggen.

Bovengenoemde afzettingen zijn afgedekt door een pakket ophogingen. Het totale ophogingspakket hier heeft een dikte tussen meer dan 2,6 en 4 m. Mogelijk is er sprake van een langdurige, aaneengesloten periode van ophogen gedurende de periode 14^e eeuw – eerste helft 15^e eeuw, voorafgaand aan het in gebruik nemen/bebouwen van de locatie. Er kan vanuit gegaan worden dat het gehele pakket aan ophogingen vanaf circa het middenniveau tot vrijwel bovenaan is opgeworpen in circa de 14^e eeuw. Het is echter onduidelijk of de onderste helft ook uit deze periode dateert. Het is mogelijk dat er sprake is van een oudere ophogingsfase (het dieper gelegen niveau van het ophogingspakket), ook gezien de aanwezigheid van de hierboven besproken, brede watergang.

Echter, dit oudste niveau is niet (door middel van vondstmateriaal) gedateerd. Alleen in boring 5 is de binnengracht aangetroffen. Het gaat om de pakket schoon zand dat gebruikt is om de gracht rond 1890 te dempen. Het heeft een dikte van 4,1m. Het is onduidelijk of de hieronder gelegen, detritusrijke klei behoort tot de (oudere fase/voorganger) van deze binnengracht. Er lijkt geen sprake van een oorspronkelijk grachtvulling. Dit kan zijn omdat het is verwijderd voor het aanbrengen van het zandpakket. Een andere reden kan zijn dat er geen sprake was van een opvulling gedurende gebruik doordat het een spuigracht was die permanent werd doorgespoeld. Het hoogste gelegen bodempakket bestaat uit grijs zand met veel slooppuin en dateert uit de 20^e eeuw.

Archeologie

In het onderzoeksgebied zijn bebouwings- en erfsporen aangetroffen van verschillende (achter)huizen die aan de Lange Breestraat stonden. Het gaat om de percelen die reikten tot de noordelijke kademuur van de binnengracht. De binnengracht vormde de zuidelijke grens van het onderzoeksgebied. De aangetroffen resten betreffen de funderingen van achterhuizen, perceelsscheidingsmuren, goten en putten. Alle resten zijn te dateren in de periode 16e – 19e eeuw met waarschijnlijk enkele bebouwingsresten die uit de 15e eeuw kunnen dateren. Van één bijzonder gebouw, zijn ook resten opgegraven: van de kapel van het klooster Bethlehem. Dit was het klooster van de Cellezusters van de Orde van Augustinus. Van de kapel zijn de funderingsmuren van de koorsluiting aangetroffen op het westelijke deel van het perceel 4596, op het kadastrale minuutplan 1811-1832 het perceel 143 met steeg. Vanaf de Lange Breestraat gerekend had de kapel een lengte van 17 meter en een breedte van 6 meter. Op hetzelfde perceel was, achter de kapel een ommuurd, open terrein aanwezig. Dit kan op basis van een ¹⁴C-analyse gedateerd worden in de periode 1450-1622. Aangezien de kloosterkapel waarschijnlijk pas in 1628 een herbestemming kreeg als stalling van afval- en askarren en het klooster waarschijnlijk tot die tijd nog in gebruik was, is het aannemelijk dat deze ommuring tot de kloosterperiode behoorde. De vondst van een menselijk bot is een aanwijzing dat het mogelijk een ommuurde begraafplaats was die gebruikt werd door de nonnen van het klooster. Alle aangetroffen sporen zijn na documentatie afgedekt met worteldoek en aangevuld met schoon zand tot het huidige maaiveld. De gedocumenteerde sporen blijven dus onverstoord in de bodem aanwezig.

Ten slotte is nog vermeldenswaardig de vondst van een zilveren rinkelbel met benen bijtstuk. Dit is een baby- /kinderspeelgoed en is te dateren in de eerste helft van de 18^e eeuw of zelfs nog de gehele 17^e eeuw. Het betreft een puur zilveren object dat gezien kan worden als een enigszins luxe voorwerp. Het is voorzien van een meestermerk, dat helaas niet tot de maker herleid kon worden. Het is opvallend te noemen dat een dergelijk luxe object wordt aangetroffen in een veronderstelde, wat minder welvarende ambachtswijk. Indien de combinatie van het object, zilver met bot (in plaats van ivoor) origineel is, dan zou dit mogelijk wel passender zijn; een minder luxe uitvoering voor minder welvarende mensen. Dit is echter niet eenvoudig te stellen; ambachtslieden kunnen toch rijker zijn dan wordt aangenomen en natuurlijk kan iedereen sparen voor iets kostbaars. Het voorwerp is geconserveerd en, evenals de rest van de vondsten overgedragen aan het stadsdepot.

Voor vragen over de bevindingen en conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior KNA-archeoloog van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Bronnen

Literatuur

Bartels, M. 1999: *Steden in Scherven 1 en 2. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dorsrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Stichting Promotie Archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Boer, de G.H., M. Rietkerk, J.A. Schenk & B. Jansen, 2009: Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. Een archeologische verwachtings- en beleidskaart voor het buitengebied en de historische stad. *RAAP-rapport 1672*.

Dorst, M.C., 2020: Plangebied Lindershof, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek voor het plangebied Lindershof te Dordrecht. *Dordrecht Ondergronds 119*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Dorst, M.C., 2016: Rioolvervanging Elfhuizen, Dordrecht. Een archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse en post-middeleeuwse binnengracht door middel van een begeleiding. *Dordrecht Ondergronds 81*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Joosten, I. & B. van Os, 2022: Een rinkelbel uit Dordrecht. Uit welke materialen bestaat de rammelaar? *Onderzoeksrapport 2022-064*, Rijks erfgoedlaboratorium RCE, Amersfoort.

Pluis, J. 2013: *De Nederlandse Tegel; decors en benamingen 1570-1930*. Nederlands Tegelmuseum i.s.m. Primavera Pers, Leiden, derde, herziene en vermeerderde uitgave 2013.

Verantwoording afbeeldingen, gebruikte kaarten en webverwijzingen

Catalogus Rammelaars en rinkelbellen. De collectie van Heinz Keijser. Uitgegeven in het kader van de tentoonstelling Rammelaars, Rammelaars, Rammelaars! in het Joods Historisch Museum in 2022. Stichting H. Keijser, Amsterdam / Walburg Pers, Zutphen.

Afb. 1. De ligging van het plangebied Lindershof te Dordrecht (rood, kaartblad uit gemeentelijk geo-informatiesysteem Drechtmaps, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 2. De ligging van het plangebied (rood) en onderzoeksgebied "binnentuin" (oranje) in detail (Cad-kaart, Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 3. Een planschets van de nieuw te realiseren binnentuin. Dit gehele gebied is ontgraven tot 1 m – straatniveau (ca. 0,25 m + NAP). De ondergrondse infrastructuur die hier is aangegeven is aangelegd in het nu opgebrachte, schone zandpakket en ligt op een diepte van ca. 60 cm – straatniveau (aangeleverd door BITB Project d.d. 23-9-2021, tekening door Kroonenberg groep, architect T. Versteegh).

Afb. 4. Het onderzoeksgebied "binnentuin" (groen) weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832 (Kadastrale kaart 1811-1832: minuutplan Dordrecht, Zuid Holland, sectie H, blad 01, MIN08037H01, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed). Zie: https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/a76c7f82-94d7-11e5-afce-a32d3ab55d41/media/778f3c69-3a55-ee4e-ec86-add77e0131a9?mode=detail&view=horizontal&q=Dordrecht%20minuutplan&rows=1&page=12&fq%5B%5D=search_s_headcollection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22.

Afb. 5. Een overzicht van het totale oppervlak waar sloop en bodemsanering voor de binnentuin heeft plaatsgevonden met daarin de locaties van de boringen en de dieper ontgraven bronput (Cad-kaart, Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 6. Een geo-archeologisch geïnterpreteerd bodemprofiel op basis van de booraaian A-B, C-D en het westprofiel van de bronput. Notabene: de archeologische sporen zijn in dit profiel niet weergegeven, maar worden verderop besproken en getoond (Cad-kaart, Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 7. Boven: de vondsten uit het ophogingspakket tussen 1,8 en 2,5 m – NAP uit boring 1: vondstnummer 2; keramiek uit circa begin 14^e eeuw. Onder: de vondsten uit het ophogingspakket op circa 1,5 m – NAP uit het westprofiel van de bronput: vondstnummer 6; steengoed drinkkannen uit de 15^e eeuw (foto's: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 8. Een overzicht van alle archeologische resten uit de (15^e)/16^e – 19^e eeuw die in het onderzoeksgebied zijn aangetroffen (Cad-kaart, Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 9. Boven: een bovenaanzicht van de koorsluiting van de kapel van klooster Bethlehem. Onder links: een aanzicht van de kapel in zuidwestelijke richting. Onder rechts: een aanzicht van de kapel in noordwestelijke richting met bij de pijl de aansluiting van de koorsluiting op de oostelijke zijmuur die onder de huidige betonvloer aanwezig is (foto's: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 10. Boven: het westprofiel van de bronput met daarin een dwarsdoorsnede over de muur S14/S21 met het daarbij behorende funderingshout. Geheel rechts is de wortelstronk van een boom aanwezig dat mogelijk binnen deze structuur aanwezig was. Onder: een geo-archeologische geïnterpreteerde profieltekening van het westprofiel van de bronput (foto en Cad-tekening: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 11. Het fragment van een menselijk scheenbeen; vlakvondst V4 binnen de structuur van het muurwerk S14/S21 (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 12. Het zuidelijke deel van de goot S24, gezien in zuidelijke richting (foto: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 13. Links: een deel van de oostelijke gevelmuur van het pand op perceel 142; rood omlijnd is de faseringsgrens van de oostgevel aangegeven. Het muurwerk hierboven dateert uit de 17^e eeuw (met tegelwand S18) en het muurwerk daaronder uit, ten minste de 16^e eeuw. Rechts: de goot S19 met daarboven de oostelijke (erfscheiding/achterhuis) muur S20, gezien in zuidelijke richting (foto's en bewerking: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 14. De bouwresten op perceel 139 gezien vanaf perceel 138 in zuidelijke richting (foto's en bewerking: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 15. De vondsten (V1) uit de opvulling van het noordelijke compartiment van de bezinkput S9. (foto en bewerking: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 16. De zilveren rinkelbel dat is gevonden achter op het perceel 138. Voor de vondstlocatie, zie afbeelding 8. Boven: de rinkelbel in complete toestand met in detail (blauw kader) het merk op het mondstuk van de fluit. Midden: de afmetingen van de specifieke onderdelen van de rinkelbel. Met in het rode kader de prop papier waarmee het benen bijtstuk in het zilveren fluitdeel zat gezekerd (foto's en afbeelding, K. Abelskamp, 2022). Onder: twee scans uitgevoerd in Delft waarop te zien is hoe het bijtstuk met het prop papier is vastgezet (Universiteit Delft 2022, via Abelskamp, Vesta).

Afb. 17. Links: Portret van jong meisje, 1600-1609 door Jan Claesz. uit Friesland <https://www.oks.nl/collection-detail/104oks-1961-013>. Rechts: de 1-jarige Jacoba Bontemantel in 1644 afgebeeld door een anonieme schilder <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.4765>. (bewerkt door: Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 18. Links: de vermoedelijke noordelijke kademuur van de binnengracht S26, gezien vanaf perceel 140 in zuidoostelijke richting en onder de bestaande, jongere bebouwing. Rechts: Een binnenaanzicht in goot S1 in zuidoostelijke richting; de goot is na 30 cm afgebroken en verlengd met een gresbuis. Deze laatste is aangelegd door de vermoedelijke noordelijke

kademuur tot waar de goot oorspronkelijk eindigde (foto's en bewerking: Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Begrippen en afkortingen

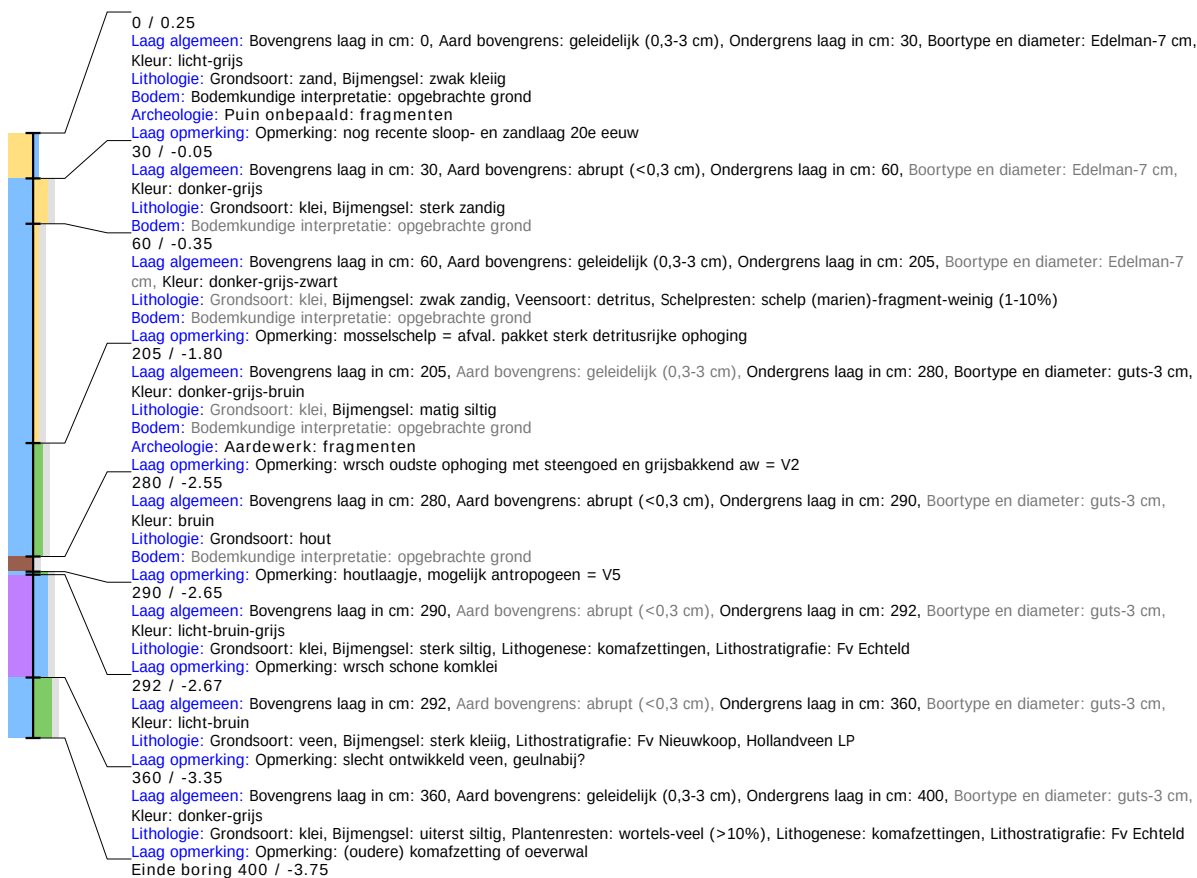
antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wioldrecht doorbrak en de Grote Waard verdronk, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1: boorbeschrijvingen

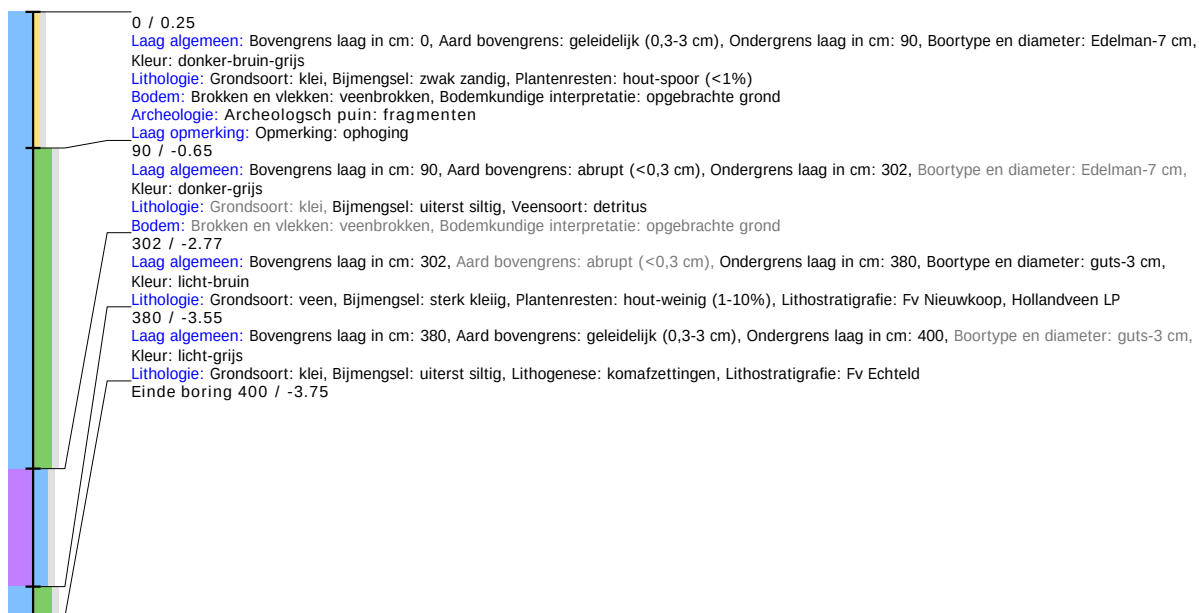
Boring: 2021-11_1

Kop algemeen: Projectcode: 2021-11, Boornummer: 1, Beschrijver(s): MC DORST, Datum: 09-03-2022, Doel boring: archeologie - verkenning, Einddiepte boring in cm: 400
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.284, Y-coördinaat in meters: 425.172, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 0.25, Precisie hoogte: 1 dm, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: BITB Projects, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed
Kop opmerking: Opmerking: boringen zijn gezet vanaf sporenvlaak in put, ca. 0,25 m + NAP

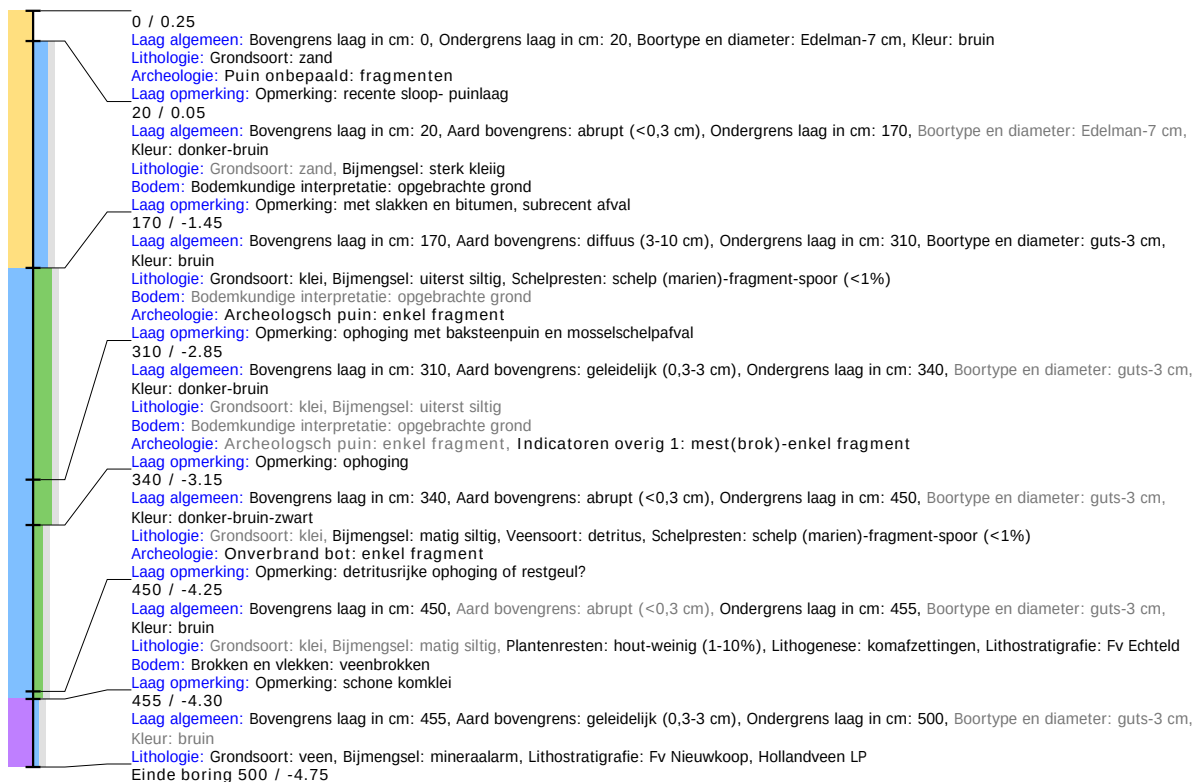
Boring: 2021-11_2

Kop algemeen: Projectcode: 2021-11, Boornummer: 2, Beschrijver(s): MC DORST, Datum: 09-03-2022, Doel boring: archeologie - verkenning, Einddiepte boring in cm: 400
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.28, Y-coördinaat in meters: 425.172, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 0.25, Precisie hoogte: 1 cm, Referentieveld hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: BITB Projects, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

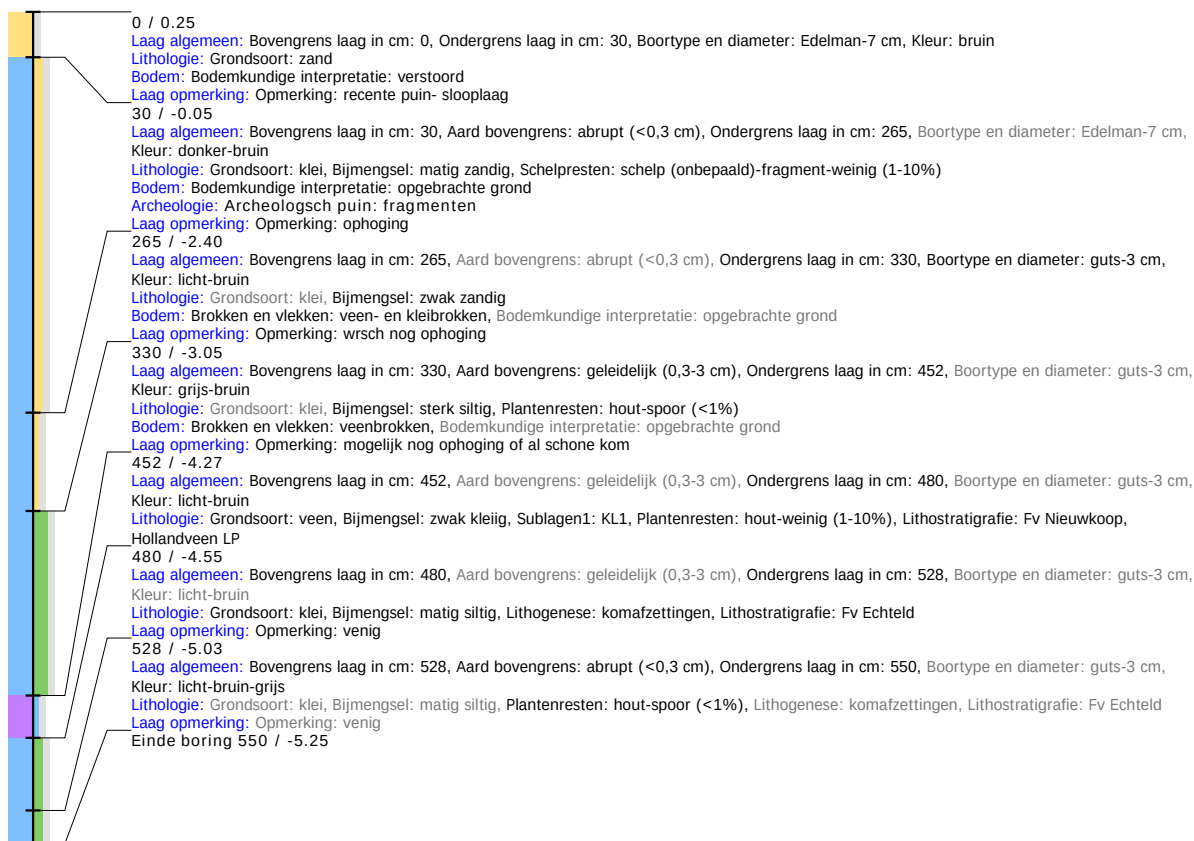
Boring: 2021-11_3

Kop algemeen: Projectcode: 2021-11, Boornummer: 3, Beschrijver(s): MC DORST, Datum: 09-03-2022, Doel boring: archeologie - verkenning, Einddiepte boring in cm: 500
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.26, Y-coördinaat in meters: 425.181, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 0.25, Precisie hoogte: 1 cm, Referentieveld hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: BITB Projects, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

Boring: 2021-11_4

Kop algemeen: Projectcode: 2021-11, Boornummer: 4, Beschrijver(s): MC DORST, Datum: 09-03-2022, Doel boring: archeologie - verkenning, Einddiepte boring in cm: 550
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.259, Y-coördinaat in meters: 425.165, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 0.25, Precisie hoogte: 1 cm, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: BITB Projects, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

Boring: 2021-11_5

Kop algemeen: Projectcode: 2021-11, Boornummer: 5, Beschrijver(s): MC DORST, Datum: 09-03-2022, Doel boring: archeologie - verkenning, Einddiepte boring in cm: 600
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.262, Y-coördinaat in meters: 425.158, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.24, Precisie hoogte: 1 cm, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: BITB Projects, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

